

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.525 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221 (575. 2) (043.3)

ЖАМГЫРЧИЕВА ГУЛИНА ТӨЛӨБАЕВНА

**КЫРГЫЗ ЭПОСТОРУНДАГЫ
АРХАЙКАЛЫК МОТИВДЕР
("МАНАС", "ЭР ТӨШТҮК",
"КОЖОЖАШ" эпостору боюнча)**

10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору, профессор
Кыдырбаева Раиса Заитовна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Байгазиев Советбек Орозканович

филология илимдеринин доктору, профессор
Матыжанов Кенжехан Слямжанович

филология илимдеринин доктору, профессор
Азибаева Бахытжан Уалиевна

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы, дареги: 720026, Бишкек ш., Т. Саманчин көчөсү, 10а.

Диссертациялык иш 2017-жылдын 31-майында саат 13.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Манас проспекти, 101. Ж.Баласагын атындагы КУУнун 5-корпусу, 208-ауд.

Диссертация менен КР Улуттук илимдер академиясынын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а.

Автореферат 2017-жылдын 21-апрелинде таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз эпостору – байыркы көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар. Алардын тутумунда мифтерден тартып кийинки доорлордогу тарыхый окуяларга чейин камтылган. Бул түрк-монгол элдериндеги элдик оозеки чыгармачылыктын спецификасы десек болот. Каралып жаткан эмгекте кыргыз фольклористикасында мифологиялык эпостор катары таанылган “Эр Төштүк”, “Кожожаш” жана мифологиялык, тарыхый-баатырдык эпос катары да, турмуштук-социалдык жактары менен да уникалдуу ордун ээлеген “Манас” эпосунун архаикалык мотивдери иликтөөгө алынды. Диссертациядагы эң негизги концепция, башкы идея байыркы кыргыз элинин мифтен башат алган оозеки чыгармачылыгындагы, анын ичинен кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдердин ордун белгилөө, элдин көп доорлорду башынан кечирген тарыхында эпостордун тулкусуна сиңип кеткен көөнө көркөм сөз туундулары болгон мифтердин, кейипкерлердин, көөнө ишенимдердин ордун аныктоо болду. Ошондуктан каралып жаткан маселе аздыр-көптүр системага салынып талданды.

Окумуштуулар В.М.Жирмунский, Э.Абдылдаев, Р.З.Кыдырбаева, И.Б.Молдобаев, М.Борбугулов ж.б. белгилегендей, “Манас” эпосундагы катмарланууларды негизинен үч топко бөлүп кароого болот: байыркы мифологиялык катмар, ортоңку тарыхый катмар жана соңку доорлордо кошулган тарыхый катмар, акыркысына ислам динине тиешелүү мотивдердин кириши мүнөздүү. Кыргыз эпосторунун эң байыркы мифологиялык катмарлары элдин көөнө тарыхын, өтүмүшүн чагылдырып, коомдук аң-сезимдин, дүйнөтаанымдын жаралуу, калыптануу мезгилдерин көрсөтүп турат.

Мифтерди философиялык жалпылап кабылдоого негиз салган окумуштуу Дж. Вико өзүнүн “Жаңы илимдин пайдубалы” аттуу эмгегинде мифке негизделген поэтикалык доор катары байыркы доорго мүнөздөмө берген жана баёо аң-сезимге таянган ойлоонун синкреттүүлүгүнө, адамга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү айлана-чөйрөдөгү башка нерселерге, жандуу жана жансыз заттарга ыйгаруусуна көңүл бурган [Вико, Жанбатисто. Основание новой науки об общей природе наций. – Л.: Гослитиздат, 1940].

Байыркы грек философу Эвгемер мифтик образдар тарыхый ишмерлердин касиеттүү ыйык прототибин түзөт, алардан кайрадан миф жаратылып, эриш-аркак өмүр сүрүп келет десе, немец философу И.Г.Гердердин (1744-1803) эмгектеринде мифтик поэтикага, анын улуттук касиеттерине баам салынып, эстетикалык өнүгтөн баа берилип, аны элдик даанышмандыктын казынасы катарында кароо менен мифтин романтикалык философиясына басым жасалат [Гердер, И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977].

Адабий жомоктордун авторлору катары дүйнөлүк балдар адабиятынын тарыхында калышкан окумуштуулар немец илимпоз филологдору ага-ини Я.Гримм (1785-1863) жана В.Гримм (1786-1859) элдик жомоктордогу чыгармачылыктын эң бир көөнө формасы, элдик аң-сезим, акыл-эстин баа жеткис байланышынын башаты мифтерден алынгандыгын тастыкташат [Гримм, Я., Гримм, В. Немецкая мифология. - 1835].

Салыштырма этнографиянын өкүлү Э.Тайлор (1832-1917) өзүнүн антропологиялык багыттагы изилдөөсүндө мифтерди байыркы жамааттык коомдогу адамдын өзүн курчап турган чөйрөдөгү ага түшүнүксүз болгон көрүнүштөргө карата рационалдуу ой жүгүртүүсүнүн натыйжасы деп белгилейт [Тайлор, Э. Первобытное мышление. – М.: Политиздат, 1989].

Ал эми Дж.Фрэзер (1854-1941) Э.Тайлордун жогорудагы анимисттик теориясына мифтер курчап турган чөйрөнү акыл-эс менен түшүндүрүү эмес, ал жөн гана магиялык ритуалдардын саркындысы деген оюн каршы койгон жана магияны дүйнөтаанымдын универсалдуу көөнө формасы деген [Фрэзер, Дж. Золотая ветвь. – М.: Изд-во полит. лит., 1980]. А. Н. Веселовский (1838-1906) болсо ритуалдарга маани берип, аларды көркөм поэзия эле эмес, бүткүл искусствонун келип чыгышына уютку болгон деген пикирин билдирет [Веселовский, А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940]. К.Г. Юнг (1875-1961) эмгектеринде мифтердеги символдуулук маселесине токтолсо [Юнг, К.Г. Архетип и символ. – М.:Ренессанс, 1991], К.Леви-Строс (1908-1941) мифтин структурасынын теориясын иштеп чыгып, мифтердеги ойломдо жалпылоолордун, талдоолордун бар экендигин, конкреттүү жана метафоралуу туюнуу сезилип турарын көрсөткөн [Леви-Строс, К. Путь масок. – М.: Республика, 2000; Ранние формы искусства: сб. статей. – М.: Искусство, 1972; Структуры мифов // Вопросы философии. – 1970. - № 7. – С.152-164]. Окумуштуунун жыйынтыгы боюнча өткөн турмуш тарыхын баяндоо жагынан миф диахрондуу, ошол эле мифтин мазмуну аркылуу учурдун, ал тургай болочоктун себеп-натыйдаларын түшүндүрүүчү каражат катарында синхрондуу абалда турат.

Н.О. Штернберг, В.Г. Богораз, С.А. Токарев, А.М. Золотарев ж.б. илимпоздор мифтерди этнографиялык планда изилдөөгө алышкан. Ал эми антикалык мифологиянын элдик оозеки чыгармачылык менен байланышын И.И. Толстой, И.М.Тронский, поэтикасын О.М. Каменецкий, семиотикалык жагдайда В.Н.Топоров, В.В.Иванов, фольклор менен айкалышта карап Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп ж.б. изилдешкен. Булардын ичинен В.Я. Пропп жөө жомоктордун структуралык морфологиясын иликтеп, жомоктук кейипкерлердин аткарган аракеттеринин магиялык ырааттуулугун көрсөтүү менен анын сюжеттик синтаксисинин моделин аныктаган.

Мифтер – жалпы адамзаттык баалуулуктар, алар адамзаттык руханий маданиятынын бөлүгүн түзүп, биздин күндөргө чейин дүйнөлүк адабияттын көөнө негизи катары жетти. Дүйнө элдеринин байыркыларынын бири

катары кыргыздарда да мифтер жашаган. Бул багытта илимий изилдөөлөр өтө аз экендиги илимий ишибиздин актуалдуулугун аныктап турат. Ал эми биз изилдөө объектиси катары карап жаткан “Эр Төштүк”, “Кожожаш” жана “Манас” эпосторундагы, ошондой эле жалпы кыргыз фольклорундагы мифологиясы бүгүнкү күнгө чейин атайын изилдөөгө алынган эмес. Айрым изилдөөлөрдө, мифологиялык материалдар камтылып, кыскача көлөмдө иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Ал эми маселенин жалпы козголушу, айрыкча түрк-монгол элдериндеги материалдардын мисалындагы эпостаанууда мифологиялык, архаикалык мотивдер жагдайы окумуштуу-фольклористтер тарабынан иликтөөгө алынган. Диссертациялык изилдөөнүн **актуалдуулугу** аталган маселенин кыргыз фольклористикасында жетишсиз изилденгендиги жана кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдерди, анын мифологиялык, диний-конфессионалдык багыттарын жаңыча аңдап-түшүнүү зарылчылыгы менен аныкталат. Бул темага кайрылуу улуттук маданияттын башаттарына, этникалык салттарга, үрп-адаттарга, байыркы адамзаттык ой жүгүртүүгө, түшүнүктөргө, кызыгуунун жанданышына байланыштуу келип чыгып олтурат.

Изилдөөнүн жалпы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Диссертациялык иш жекече демилге менен аткарылып, ОшМУнун жалпы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Диссертациялык изилдөөнүн **максаты** фольклордук, мифопоэтикалык контексте архаикалык, мифологиялык, байыркы диний түшүнүктөрдүн кыргыз эпосторунда көркөм чагылуусун ачып көрсөтүү.

Коюлган максат төмөнкү негизги **милдеттерди** аныктайт:

- кыргыз эпосторунун жаралышы жана өнүгүүсүндөгү архаикалык мотивдердин ролун изилдөө;
- эпостордун мифологиялык башатын аныктоо;
- кыргыз эпосторундагы мифопоэтикалык жана конфессионалдык негиздерин айкындоо;
- эпостордогу мифтик образдарды, мотивдерди, сюжеттерди ж.б. формаларды талдоо;
- элдик көркөм сөз искусствосунун поэтикасындагы дүйнө моделдештирүүнүн принциптерин аныктоо жана алардын мифологиялык, диний-конфессионалдык ой жүгүртүү менен айкалышуусун көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз эпосторунун байыркы мифологиялык катмарларын изилдөөдө кыргыздардын коомдук аң-сезиминин түптөлүшүндөгү алардын ролу жана ордуна кеңири басым жасалгандыгында болуп саналат. Иште кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер, алардын мифологиялык башаттары, анын коомдун, аң-сезимдин түптөлүшүндөгү орду өзгөчө маселе катары коюлду. Аталган маселе кыргыз элинин руханий турмушунда образдуу чагылышы, улуттук эстетикалык

ойдун, идеянын көркөм сөздө материализацияланып берилиши катары каралат.

Архаикалык, үрп-адаттын, диний-культтук элементтердин жана формалардын, идеялардын жана көз караштардын мифологиялык образдык системанын эпостук тутумуна кириши, алардын улуттук табияты изилдөөдө азыркы философиялык, руханий, адеп-ахлактык көз караштардын жана илимий-теориялык принциптердин негизинде иштелип чыгат, туюндурулат. Изилдөөдө кыргыз фольклорунун мифологиялык, диний, үрп-адаттык башталыштары, эпос айтуучулардын архаикалык, мифологиялык, фольклордук образдарды, мотивдерди, сюжеттерди чыгармачыл өздөштүрүүсүнүн мыйзам ченемдерин илимий-теориялык, философиялык туюнтууга, түшүнүүгө аракет жасалды.

Маселенин изилдениш даражасына токтолсок, кыргыз фольклористикасында жалпы методикалык контекстте эпостордогу мифологиялык мотивдер, сюжеттер, язычество жана шамандык салттар Р.З.Кыдырбаеванын [Эпос “Манас”: Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: Шам, 1996], Э.Абдылдаевдин [“Манас” эпосунун алтайлыктардын баатырдык поэмалары менен эпикалык байланыштары. Китепте: “Манас” эпосун үйрөнүүнүн кээ бир маселелери. – Фрунзе, 1966], С.Мусаевдин [“Манас” уруу түзүлүшү учурунда. – Бишкек, 1998], З.Мамытбековдун [Отражение жизни и борьбы кыргызов в эпосе “Манас”. – Бишкек, 1993], Р.Сарыпбековдун [“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Фрунзе: Илим, 1987], А.А.Акматалиевдин [Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. – Бишкек: Шам, 1998.], С. Кайыповдун [Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштүк.” - Фрунзе, 1989], К.Ж. Садыковдун [Кыргызский героический эпос и русский былинный эпос в свете типологической общности. – Фрунзе, 1990], Ж.К. Орозобекованын [“Манас” эпосундагы тулпардын көркөм образы. – Бишкек, 1997], Н.Х. Бекмухамедованын [Эволюция женских образов эпоса “Манас”. – Бишкек, 1997], кийинки учурларда жаш окумуштуулар Н.О.Нарынбаеванын [Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. – Бишкек, 2011], А.Ж. Жоокаеванын [Мифические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма: автореф. дисс. ... к.филол.н. – Бишкек, 2005], А.К. Исаеванын [Русские трансляции кыргызской устной эпической поэзии (на материале эпосов “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жаныл мырза”): автореф. дисс. ... к.филол.н. – Бишкек, 2010], Г.Б. Мырзажанованын [“Көкүл” баатырдык жомогундагы архаика-мифологиялык салттуулуктун сакталышы: филол. ил. канд. ... дисс. автореф. – Бишкек, 2011], К.А. Бектурованын [Принципы изображения человека и природы в эпосе “Кожожаш”: автореф. дисс. ... к.филол.н. – Бишкек, 2011] ж.б. эмгектеринде айрым каралган. Фольклорист Р.З. Кыдырбаеванын илимий эмгектеринде аталган проблема “Манас” эпосунун мисалында бурят, монгол фольклордук салттарына салыштырмалуу талданып изилденген. Ал эми советтик доордогу динге каршы саясатка байланыштуу конфессионалдык факторлордун фольклордогу орду тууралуу маселени иликтөө, анын бытие (жашоо) концепциясынын, эпостун жана анын каармандарынын менталдуулугун иштеп чыгуу багыттары

солгундап кеткен. Жакынкы жылдардын ичинде азыркы геосаясий жана жалпы маданий кырдаал элдин поэзиядагы конфессионалдык көз караштарды жана салттарды эркин жана объективдүү изилдөөгө жол ачты. Өткөн кылымдын аягында дүйнөлүк коомчулуктун коомдук турмушунда жана илимий чөйрөлөрдүн ишмердүүлүгүндө интеграциялануу, ааламдашуу жараяндары байкалып, алар адамзаттык билимдердин түрдүү тармактарын байланыштырууга, илимий мектептерди, изилдөө методдорду жана методологияларды бириктирүүгө аракеттенүүлөрдөн көрүндү.

Иштин **теориялык мааниси** изилдөөнүн натыйжасында келип чыккан жыйынтыктар улуттук фольклордун теориясына белгилүү салым кошот жана кыргыз көркөм сөз өнөрүн, ошондой эле тектеш элдердин көркөм сөз чыгармачылыгынын маселелерин үйрөнүүдө пайдаланууга мүмкүн деген ойдобуз.

Изилдөөнүн **практикалык мааниси** иштин материалдарын жогорку жана атайын орто окуу жайларында фольклорду окутууда, факультативдерди, атайын курстарды, атайын семинарларды, элективдик курстарды өтүүдө, ошондой эле элдик оозеки чыгармачылыктын поэтикасы маселесине байланыштуу изилдөөлөрдө пайдалануу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат.

Коргоого коюлуучу жоболор:

- кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү - ал пайда болгондон тартып архаикалык, мифологиялык белгилерди алып жүрүүчү улуттук көркөм система экендиги;

- мифологиялык эпостордун элдин акыл-эсинин эволюциялык өнүгүү жолундагы абстракттуу ой-жүгүртүүнүн туундусу, байыркы дүйнөтаанымдын көп кырдуу моделин камтыган аң-сезимдин бөтөнчө бир көрүнүшүнүн көркөм чагылышы жана кыргыздын улуттук аң-сезиминдеги көөнө философиялык ой-толгоолордун маңызы катары кездешүүсү;

- архаикалык мифологиялык образдар жана мотивдердин, байыркы диндик, конфессионалдык идеялар жана концепциялардын кыргыз эпосторунун пайда болуусунда анын поэтикасына жана улуттук аң-сезимге, алардын калыптанышында жана өнүгүүсүндө маанилүү таасирин тийгизгендиги, салттуу сакталышы;

- мифологиялык, байыркы диндик мотивдерди, сюжеттерди, образдарды кароо оозеки көркөм сөз өнөрүндө ата-бабанын дүйнө моделин түзүүгө, байыркы кыргыздардын адам баласынын жогорку руханий маңызы тууралуу түшүнүгүн чагылдырууга жардам берери;

- кыргыз фольклорунун, анын ичинде кыргыз эпосторунун жогорку деңгээлдеги жетишкендиги жана көркөмдүүлүгү - анын архаикалык мифологиялык жана диний-үрп-адаттык дүйнөсүнүн байлыгы жана ар түрдүүлүгү, конфессионалдык идеяларынын көз караштарынын жандуулугу менен шартталары;

- элдик оозеки чыгармачылыктагы эпостордун архаикалык мотивдери түрдүүчө берилери, кыргыз фольклорунда аталган мотивдердин көркөм чагылышы фантастикалык, сыйкырдуу жана башка табияттын реалдуу эмес кубулуштары, түрдүү сырдуулуктар менен байланыштуулугу;

- табиятты сактоонун табу, үрп-адат катары мааниси, андагы тотемисттик көз караштардын көркөм чагылышы.

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

- кыргыз фольклористикасында эпос жанрынын келип чыгуусуна байланыштуу изилдөөлөрдө көөнө эпостор өзөктөнгөн архаикалык башталмаларга көңүл бурууга багытталуу белгиленди;

- архаикалык мотивдердин аң-сезимдик, дүйнөкараштык тааным катары келгендиги дүйнөлүк фольклордун, ошондой эле тектеш түрк-монгол, анын ичинде кыргыз эпосторунун алкагында каралды;

- изилдөөдө каралган талдоо методу жалпы адамзаттык маданияттын башатында мифтер тургандыгын жана бул жагдай кыргыз фольклору, андагы эпос жанрына да тиешелүү экендигин аныкталды;

- диссертациялык иш мифтен башат алган көөнө кыргыз эпосторун жанрдык өзгөчөлүгүнө карай талдап, андагы архаикалык мотивдердин сюжеттик, образдык, байыркы диний ишенимдик өзгөчөлүктөрү бөлүп көрсөтүлдү;

- аталган мотивдердин эпос жанрында иликтөөгө алынышы аркылуу кыргыз фольклорундагы башка жанрларда сакталып калган архаикалуу белгилерди изилдеп алып чыгууга жол ачылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору изденүүчү тарабынан эл аралык, республикалык жана ЖОЖ ичиндеги илимий конференцияларда, симпозиумда баяндамалар жасоодо, филология факультеттеринде программалык фольклордук – адабий дисциплиналарды окутууда, атайын курстарды жана семинарларды өтүүдө ар тараптуу апробацияланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 2 монография: «Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер («Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпостору боюнча)» (тиражы 500 экз., көлөмү 19 б. т.), «Кыргыз эпосторундагы архаикалык катмарлар» (тиражы 300 экз., көлөмү 10 б. т.) жана 32 илимий макала КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмаларда жарыяланган. Алардын ичинен РИНЦтен 8 макала жарык көргөн.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт бөлүмдөн, корутундудан, библиографиядан, айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсүнөн жана тиркемелерден турат. Иштин көлөмү 301 бет, колдонулган адабияттардын тизмеси 245 ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин камтыйт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүүсүндө теманын негизделиши, актуалдуулугу, изилдениш деңгээли, изилдөөнүн методологиялык негиздери, объектиси менен предмети, башкы максаты менен негизги милдеттери, илимий жаңылыгы, илимий-практикалык баалуулугу, коргоого сунуш кылынган жоболор, изденүүчүнүн илимге кошкон салымы, алынган жыйынтыктардын тастыкталышы, изилдөөнүн материалдарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Илимий иштин **“Кыргыз эпосторундагы мифтик, жомоктук сюжеттер, кейипкерлер, алардын түрк-монгол эпостору менен катышы (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча)”** аттуу биринчи главасы төрт бөлүккө ажыратылып, аларда кыргыз эпосторундагы мифологиялык кейипкерлер, антропоморфтук жандыктар, мифтик жана жомоктук сюжеттеги каармандардын сыпатталышы, алардагы жалпылык мотивдер түрк-монгол элдеринин эпостору менен салыштырма аспектиде каралды.

“Мифологиялык каарман-кейипкерлер, антропоморфтук жандыктар” деген аталыштагы биринчи параграфта кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ. Фольклордук чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостор, анын ичинде улуу “Манас” эпосунда мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек десек жаңылышпайбыз. Мындай байыркы түшүнүктөр менен рухий дөөлөттөрдүн учурдагы адабий-маданий өнүгүштөгү ролу жөнүндө академик Ч.Т. Айтматов даана белгилеген: «Ажайып искусство образдарында, башкача айтканда байыркы мифтерде, аңыз аңгемелерде (легендаларда), классикада сакталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам акыл-эс жагынан эч качан жарыбайт, андай адам азыркы ашкан татаал турмушту андаганга алсыздык кылат» [В соавторстве с землёю и водою. Очерки, статьи, беседы, интервью. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. 381 с.]. Буга далил катары “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторунда кездешкен көптөгөн сюжеттерди, каармандарды келтирүүгө болот. Аларды илимий аңдап үйрөнүү ата-бабалардын дүйнө түшүнүмүн дагы конкреттештирип билүүгө шарт түзөт. Фольклордук адабиятыбызды өздөштүрүү аркылуу руханий маданиятыбыздын өзгөчөлүгүн тереңдеп түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачылары белгилүү.

Фольклордун табиятындагы мифологиянын түбөлүккө орун алышы фольклор таануу илиминин тарыхында окумуштуулар арасында көптөгөн талаш-тартыштарды туудуруп, өзүнчө “мифологиялык мектеп” багытын жаратып, акыры фольклористикада толук аныкталып, фольклордун жашашын шарттаган негизги компоненттерден деп эсептелет. XIX кылымда Англияда пайда болуп, XX кылымда өнүккөн мифологиялык жана

ритуалдык-мифологиялык мектептердин башатында окумуштуулар Дж. Фрэзер, Дж. Уэстон, Дж. Харрисон, Г. Мэррей ж.б. турган. Алардын жардамы менен илимге мифология, архетип терминдери кирген. XX кылымдын илимпоздору австриялык Зигмунд Фрейд (1856-1939), француз Мишель Фуко (1926-1984), италиялык Умберто Эко (1932-2008) жана алардын шакирттеринин көз карашы боюнча бейаң теориясы (теория бессознательного) күчтүү психологиялык импульстардын генератору катары эсептелип, байыркы доорлордон эле адам баласынын ойлоо жөндөмдүүлүгүн, иш-аракетин шарттап келет. Бул кылымдагы эң белгилүү багыттар болуп структурализм, семиотика эсептелет. Европалык структурализмге Фердинанд де Соссюрдун идеялары жана француз этнологу, филолог К.Леви-Стростун эмгектери таасир эткен. Маселен окумуштуу Леви-Строс “Тема жана вариациялар” деген эмгегинде Түштүк жана Борбордук Американын урууларынын мифологиясын изилдеп, мифтин инварианты бейаң алгачкы аң-сезим деген оюн айткан. Ал эми антикалык символизм, ритуал, эстетика багыттарын орус окумуштуулары А.Ф.Лосев, Л.Н. Гуревич, В.Е.Гусев, В.И.Еремина ж.б. өнүктүргөн.

Изилдөөдө архетиптик булактар катары мифтер, алардын космогониялык, теогониялык, антропологиялык, календарлык, эсхатологиялык ж.б. түрлөрүн каралат. Иликтөөгө алынган кыргыз эпосторунда, жалпы эле тектеш түрк-монгол элдеринин эпосторунда баатырдын, анын тулпарынын укмуштуу төрөлүшү, курал-жарактарынын белгисиз жактан келиши (маселен “Манастагы” асмандан түшкөн алты курч) сыяктуу мифтик, архетиптик мотивдер, белгилер учурайт. Кыргыз фольклору, анын ичинен эпостору баатырдык мифтерге өтө бай келип, Эр Төштүк, Кожожаш, Манас, Семетей, Сейтек, Жоодарбешим, Көкүл, Жаныш, Байыш сыяктуу баатырлардын жеке турпатына байланышкан мифтик башаттары, касиеттери сакталып калган, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктордогу айрым персонаждар да ушундай башталмаларга, мүнөзгө ээ. Манас баатырдын архетиптик образы мифтен башат алып, хаосту, башаламандыкты жеңип, дүйнөнү иреттөөчү каарман катары келет. Эпостун көптөгөн доорлор оозеки айтылып келген узак жолунда баатырдын образы улам кийинки доорлордун талабына ылайыкташып, жердик адамга айланганын баамдоого болот.

Мифологиялык образдар жана кейипкерлер – фольклордук эстетиканын өнүгүү жолунда көптөгөн көркөм образдарды өз принцибинде, түпкү табиятына ылайык иштеп чыгат. Байыркы адамдар табият көрүнүштөрүн, турмуш чындыгын, биологиялык өсүп-өнүгүүнү, физикалык мыйзам ченемдүүлүктү өздүк таанып-билүүнүн шартында салыштырып, общиналык-уруучулук мамилелерге тутумдаштырышкан, өздөштүрүүнүн айла-амалын табышкан. Ошентип, айбанаттар дүйнөсүнөн ажыраган алгачкы адамдардын акыл-эсинде, таанып-билүүсүндө реалдуулукка караганда кыялый ой

жүгүртүү, фантастикалык акыл-чабыттоо, өзгөчө элестөө, кереметтүү санаркоо, жандуу-жаныбарларга табынуу, кубулуштарга ишенүү менен аларда диний-мифологиялык система үстөмдүк кылган. Натыйжада, логикалуу чындыкка караганда диний-мифологиялык образдар аркылуу ой жүгүртүү талабы үстөмдүк кылып, фантастикалык сюжеттер айласыздан адам түшүнүгүндө жаралган. Кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк” ж.б. тектеш монгол, бурят, тибеттиктерде орток кездешкен “Гэсэр” эпосу жана монгол, калмак элдеринде бирдей учураган “Жангар” эпостору ж.б. менен типологиялык окшоштукта болуп, мазмундук, идеялык-көркөмдүк жагынын үндөшүп турат. Мындан кыргыз эли өткөн доорлордо Сибирь элдери менен бир аймакта жашап, бирдей мифологиялык ойломго, бирдей маданиятка, фольклордук салтка ээ болгондугу көрүнөт. Мындай окшош типтеги чыгармаларды В.Я. Пропп мамлекетке чейинки эпос деп атаса, В.М. Жирмунский баатырдык жомок дейт.

Архаикалуу эпостордогу үч кабат дүйнө түзүлүшүнүн берилиши космогониялык мифтик таанымга негизделген. Тектеш элдердин эпосторундагындай эле үч кабат дүйнөнүн, башкача айтканда, жер асты, жер үстү, Көк теңир дүйнөлөрүн бириктирип турган тирөөчү катары «Манаста» – Байтерек, «Эр Төштүктө» - Чуктерек, В.В. Радлов жазып алган «Төштүктүн» вариантында - Чынар терек, «Көкүлдө» - Чынар терек берилет. Бул дүйнөлүк мифологияда бирдей кездешкен Ыйык дарак тууралуу мифтин аталган эпосто учурашы бардык элдерде орток кездешкен, жогоруда аталган үч дүйнөнү бириктирүүчү мифологиялык модель болуп саналат.

Кыргыз фольклорундагы мифологиялык образдар зооморфтук жана антропоморфтук түспөлдө болуп – дүйнө көрүнүшүн, турмуштук касиетин, өздүк сапаттарын сыйкырлап, кереметтеп, таандыктап, айбанаттарга, канаттуу-перенделерге, ал гана эмес адам түспөлүндөгү жандыктарга табынууларды пайда кылган. Кыргыз мифологиясында анимисттик аңсезимдин орун алган тажрыйбасында демонологиялык системага кирген образдар өзгөчө орунду ээлейт. Алар кыргыз эпосторунда – желмогуз, алп дөө, алп кара куш, ажыдаар, пери, жез тырмак, кайып, арбак, кайберен, өңдүү персонаждарда учурайт.

Дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгындагыдай эле кыргыз фольклорунда, анын ичинде кыргыз эпосторунда да мифтик, легендалык сюжеттер орун алган, алар ар түрдүү жана көп кырдуу. Биз карап жаткан эпостордо аалам, анын түзүлүшү, жаныбарлар дүйнөсү, жер-суу, жан-жаныбарлардын ээси (духтары) тууралуу мифтер арбын кездешет. Буга “Эр Төштүк” жана “Манас” эпосторунун мисалында айрым алсак изилдөөчү С. Кайыпов “Эр Төштүк” эпосунун архаикалуулук жана баатырдыктын ширелишүүсүнөн келип чыккандыгын, өзүнүн поэтикалык структурасында мифтин элементтерин ачык сактагандыгын, жөө жомоктон сакталып калган сыйкырдуурук белгилерин алып жүргөндүгүн белгилейт [Кайыпов, С.Т.

Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштүк”. Поэтика. Гипербола. Сравнение. - Фрунзе: Илим, 1990. - Ч. 1. - С. 21]. Деги эле мифтен соң жөө жомок пайла болгонбу же эпос жаралганбы деген суроону окумуштуулар түрдүүчө чечмелешет, алсак, индиялыктардын эпосун изилдөөчү П.А.Гринцер өз тутумунда мифтерди алып жүрүшү боюнча эпоско артыкчылык ыйгарат [Гринцер П.А., 1974]. Биздин оюбузча, бул эки жанр тең эле параллель жаралып, жашап, көөнө аң-сезимдин уңгулары болгон мифтерди өз тулкусуна сиңирип алып жүрүшү жана биздин күндөргө жеткириши менен баалуу.

Адамзат коомунун көп жактарына табу катары тыюу салынган мифологиялык түшүнүктөр адамдын терс таасир этүүчү күчтөр менен күрөшүүсүндө жардам берип, анын жаратылышка карата мамилесин жөнгө салып турган. Буга мисал катары “Манас”эпосундагы мифтик персонаждардын бири катарында эпостогу коркунучтуу кейипкер Макел дөөнүн образы алсак, алгач коркунучтуу дөө Макел эпостун эволюциялык өнүгүүсүндө акырындык менен мифтик желмогуздун баштапкы касиеттерин жогото баштайт. Мында мифологиялык образдын тарыхый трансформациясы болгондугу байкалат.

Эпостогу архаикалык портреттик мүнөздөмөлөргө Манас баштаган баатырлардын, айымдардын, мифтик персонаждардын портреттик көрүнүшүн, ар түрдүү сапаттарын сыпаттаган көбүнчө эпитеттер менен айкаша келген туруктуу айтымдар кирет, манасчылар аны баатырдыктын кыргыз элинде эң идеалдуу деп эсептелген сапаттары менен толуктагандыгын байкайбыз.

Алмамбет баатырга эл тарабынан: “Адам өлчөөр неме эмес”, деп баа берилет. Бул анын биринчи кезекте ченемсиз эрдиги жана бийик адамдык сапаттарына байланыштуу, ошол эле мезгилде баатырдын образы өзүнчө бир купуя, сырдуу дүйнө менен курчалып турганы сезилет. Алмамбеттин укмуштуу төрөлүшү, нурдан бүтүшү, башкача айтканда партеногенездик бойго бүтүү анын жаралышынын жарым кудайлык байыркы тамырын аныктап турат. Индиялыктардын эпосу “Махабхаратада” Кришна да кудайлардын эрки менен нурдан бүткөн каарман. Нур, күндүн, айдын нуру адамзатка жашоо, өмүр, тазалык алып келүүчү энергиянын, күч-кубаттын булагы болсо, андан жаралган же ал аркылуу жогорку күчтөн келген жан, адамзатты тазартуучу касиетке ээ.

«Эр Төштүк» эпосунун В.В. Радлов жазып алган вариантында мифологиялык кейипкерлер, алптар, ажыдаар, сүйлөөчү ат жана кырк кулактуу казан сыпатталат. Төштүк жер түбүнө түшкөндө: Бир кулагын төшөнгөн, / Бир кулагын жамынган. / Астынкы эрди сасыган, / Үстүнкү эрди муздаган. / Колу Кокон кеткен дейт, / Буту Букар кеткен дейт / Бир алп жаткан экен [Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен.— С.-Пб. - Ч. 5. - С.559]. Көрсө ал Төштүктүн жер түбүнө түшкөнүн

угуп күч сынашып эрмектешмекчи болуп жолун тосуп жаткан Ай-Кулак алп экен. Төштүк аны, Күн-Кулак, Чоюн-Кулак алптарды жеңет. Мындан көрүнүп тургандай XIX кылымда жазылып алынган сюжетте архаикалык мотив дагы көөнө формада сакталып, “бир кулагын төшөнгөн, бир кулагын жамынган” алпты, мифтик кейипкерди тутумунда алып жүрөт.

Мифологияда метаморфозалар эң архаикалык формаларында алкачкы мифоэпикалык ойдун өтө мүнөздүү белгилерин чагылдырат. Жарым адам, жарымы башка жаныбар бейнедеги образдарга “Манас” эпосунан ачык мисал катары итаалы элин алууга мүмкүн.

Эпосто Кыз Сайкал, Куялы, Ороңгу сыяктуу баатыр, алп кыздардын, касиеттүү өнөргө ээ болгон Айчүрөк, Көкмончок сыяктуу аялдардын образдары бар. Баатыр кыз тууралуу көөнө мотив алтай, шор, хакас эпосторунда, маселен “Алып - Манаш”, “Алтын-Тана”, “Алтын-Арыг” ж.б. тыгыз кездешет.

“Мифтик жана жомоктук сюжеттеги каармандардын эпостордо сыпатталышы” деген аталыштагы экинчи параграфта миф, эпос жана жөө жомоктун жанрдык өз ара катышы тууралуу сөз болот. Архаикалык фольклордо миф менен жөө жомоктун чегин ажыратуу демейде кыйын. Жомоктун жаралуу башатында миф жаткандыгын көпчүлүк илимпоздор танышпайт. Архаикалуу жомоктук сюжеттерде мифтердин, ритуалдардын, уруулук үрп-адаттардын, жөрөлгөлөрдүн мотивдерине байланыштуу окшоштуктар арбын болуп, мифтен жомокко өтүүдө мифтин ыйык, жашырын сакралдуу тарабы бөлүнүп калып, жомоктук кейипкерлердин коомдук-социалдык абалына байланыштуу жөнөкөй пенделик сапаттары тууралуу кеңейтилип баяндалат. Белгилей кетчү нерсе, жөө жомоктун генезисинде окуянын мезгил жана мейкиндиктен чыгуусунун негизинде мифке мүнөздүү болгон этиологизмдин жоюлушу дагы жатат. Мифтеги кейипкерлер маданий каармандар, демиургдар болуп алардын “ааламдык” масштабдагы аракеттери, жасаган иштери, маселен, жылдыздардын, оттун, жер кургактыгынын пайда болушу баяндалса, жөө жомокто каармандын жеке жөндөмүнө ылайык уруулук, үй-бүлөлүк денгээлдеги аракеттери баяндалат. Ал эми архаикалык жомоктордогу каармандар өз максаттарына шамандык өнөрдүн, рухтардын колдоосу менен жетишкендиги айтылат. Элдик эпосто мифтик башаттарды сактаган байыркы жомоктук сюжеттер анын көп катмарлуу тулкусунда айкалышта кездешкен учурлары бар. Белгилей кетчү нерсе, жөө жомоктун генезисинде окуянын мезгил жана мейкиндиктен чыгуусунун негизинде мифке мүнөздүү болгон этиологизмдин жоюлушу дагы жатат. Эпостун жаралып, өнүгүү жана калыптануусунун башкы булагы болгон миф архаикалык кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожашта” архаикалык формасында, баштапкы калыбында сакталып калгандыгы алардын сюжеттик негизинде архетип, баштапкы образ катары эсептелген каармандардын эрдиктери

жаткандыгынан көрүнөт. Мындагы негизги окуяда адамзаттын түпкү теги делген, культтук каармандардын, баатырлардын эрдиктери жатат. Буга ылайык архаикалык эпосто эпикалык доор ааламдын алгачкы жаралышын баяндаган мифтик доор чагылдырылат. «Манас» эпосундагы Кошойдун окуялары, андагы мифологиялык сюжет жана мифтик персонаждар эпостун жаралыш, түптөлүш тарыхынын байыркылыгын, архаикалуулугун далилдеп, анын пайда болушундагы мифологиялык башаттарды көрсөтүп турат. Кошой катышкан жомоктук-фантастикалык сюжет эпостун калыптанышынын алгачкы этаптарына дал келүү менен анда мифологиялык жана жомоктук элементтер айкалышта кездешет. Кошойдун окуялары көрүнүктүү архаикалык мотивдерди камтыган сюжети менен өзгөчөлөнөт. Бул окуя айрыкча С.Орозбаковдун вариантында кеңири берилген. Кошойдун эрдиктери баяндалган эпизоддордо жомоктук, мифологиялык маалыматтар арбын. Алар Манас баатырдын он бир дуу-дууга каршы күрөшү жана Кошой баатырдын Жаангер кожонун уулу Билерикти туткундан бошотуусу тууралуу окуялардын ичинде келет, окуяда аярлар, дөөлөр ж.б. мифтик кейипкер, сыйкырчылар катышат. Кошойдун окуялары, андагы мифологиялык сюжет жана мифтик персонаждар эпостун жаралыш, түптөлүш тарыхынын байыркылыгын, архаикалуулугун далилдеп, анын пайда болушундагы мифологиялык башаттарды көрсөтүп турат.

Желмогуз кемпир “Эр Төштүк” эпосундагы жети баштуу кемпир болуп демондук образ, кара ниет башталмаларга ээ. Аны эпостогу, жомоктогу каармандар өз максаттарын ишке ашыруу үчүн пайдаланышат. Перилерге кызмат кылуусуна караганда анын баштапкы образы колдоочу эне түрүндө болуусу мүмкүн, анткени ар кыл буйтоолордон соң ал каарманга жардам берип, жол көрсөткөн учурлары кездешет, сыйкырчылык, зерчилик сапаттарга ээ болуп укмуштуу кереметтүү жөө жомоктордо туруктуу катышат. Ал эми “Эр Төштүктөгү” аталган сюжетте мифологиялык кейипкер желмогуз кемпир адам баласын бир дүйнөдөн экинчи дүйнөгө өткөрүүчү катары кызмат аткарган. Эпостун “Сейтек” бөлүмүндө “Сейтектин Желмогуз уулу Сарыбай менен согушу” окуясы мифтик кейипкердин катышуусу менен өтөт. Сарыбай элге көп кордук көрсөткөн терс каарман болуп, андан кутулуу бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Сарыбайдын денесине найза өтпөгөн укмуштуулугу анын мифтик-жомоктук каарман экендигин айгинелейт, бирок анын образынын кара күчүнө гана таянган мифтик кейипкер түрүнөн эпостун кийинки эволюциясында айлакер, акыл-эстүү адам түрүнө өткөндүгү байкалат. Аны жеңүү Айчүрөктүн кайрадан ак куу кебин кийип учуп барып чакыруусу менен келген баатыр кыз Куялынын жардамы менен ишке ашат.

Архаикалык-баатырдык эпостордо баатырдын же башка каармандардын өлүп кайра тирилиши – кадимки көрүнүш. Б.Султановдун вариантында Манас “көзүндө көөрү, тилинде мөөрү бар” аял Накылайдын тилин албай,

натыйжада анын каргышы боюнча Дөштүктүн (Төштүк – Ж.Г.) огунан өлөт, Манасты энеси Куурсун (Чыйырды ушундайча берилет) Таластагы Ак-Мазарга алып барып тирилтет. Бул якут олонхолорундагы баатыр душмандан мерт тапканда анын сөөгүн энеси жыйнап, темир бешикке салып терметип жатып кайра тирилтип алган мотивге өтө үндөшөт. Баатырдын өлүп кайра тирилүү мотиви мифологиялык эпос “Эр Төштүктө” да учурайт. Окумуштуу В.В. Радлов жазып алган вариантта Төштүк Чоюн кулак алптан өлөт. Аны тулпары сегиз жандуу Чалкуйрук өзүнүн бир жанын берип тирилтип алат [Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – С.-Пб. - Ч. 5. - С. 569]. Бул аталган мотивдин өтө көөнөлүгүнүн далили. Мифтик таанып-билүү же аң-сезимдин мифтик түшүнүктөрдү адамзат үчүн дайыма аралаш жашай турган психологиялык процесс болгондуктан, көркөм ой жүгүртүүнүн негизги таяна турган рычагына айланып, байыркы архаикалык катмардан тартып, адам акылынын өнүккөн азыркы илим менен техника жаралган доорго чейин эффективдүү ыңгай таап, дайыма адам акылында жашап келет. Мифтик көз караштар образдык, кошумча персонаждык формаларда өнүгүп, фольклордук чыгармалардагы реалисттик турмушка аралашып, көптөгөн жанрлардын көркөм байышына, композициялык курулушуна, сюжеттик турпатына, окуядагы эпизоддорго көмөк көрсөтөт, ал гана эмес айрым жанрларда башкы-жетектөөчү образдык ролун аткарат, алар жазма адабиятка да өз таасирин тийгизген.

“Кыргыз эпосторундагы мифтик жаныбарлардын мүнөздөлүшүндөгү жалпылык мотивдер” деп аталган үчүнчү параграфта мифтик сюжеттердин тематикасы ар кыл, алар жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, адамдар жана алардын түрдүү аракеттери туурасындагы окуялар менен баяндалары эскертилет. Эпостордогу мифологиялык жандыктарга, маселен “Манаста” жабыр баян, кылыч куйрук баяс, ажыдаар, асанаш, алп кара куш (зымырык куш) ж.б. кирсе, “Эр Төштүктө” алп кара куш, ажыдаар, “Кожожашта” кайберендер Суречки, Алабаш кирет. Мындан сырткары “Манас” жана “Эр Төштүк” эпосторунда учуучу, сүйлөөчү аттар бирдей кездешет, бул эки эпосто тең бирдей учураган жаныбарлардан алп кара кушту алсак, “Манаста” баатыр туулганга чейин эле атасы Жакыптын түшүнө ошол куш түрүндө кирип аян берилет, кийинки сюжетте алп кара куш баатырдын мифтик колдоочусу катары согуштук эпизоддордо башында айланып учуп колдосо, “Эр Төштүктө” ал башкы каарман менен сүйлөшүп, аны жутуп кайра кусуп, баштагыдан бир нече эсе күчтөндүрүп, жер үстүнө алып чыгат.

Ал эми ажыдаар “Манаста” оң кейипкер катары келип, баатырдын мифтик колдоочуларынын бири болуп саналат. Чыйырды, Жакыптын түшүнө кирген жаныбарлар Манастын колдоочуларына айланып, классикалык тотемдердин бардык белгилерин алат: Ошол эле мезгилде эпостогу Алооке кандын укмуштуу багынын сүрөттөлүшүндө узундугу төрт

жүз кулач делип, адам, жаныбарларды оп тартып жечү жандык катары сыпатталат. Алмамбеттин окуясына байланыштуу эпизоддо да ажыдаар тууралуу эскертилип, Алмамбет бала чагында атасы Азизкан аны Түп Бээжинге ажыдаардан окууга жөнөткөнү айтылат. Анда ажыдаар бирде адам, бирде ажыдаар түрүндө элестетилип, акылман, бирок уусуна анча-мынча жан чыдагыс укмуштуу окутуучу катары сыпатталат.

Кыргыз эпосторунда, атап айтканда, “Манас”, “Эр Төштүк” эпосторунда жолборс — тотем жаныбар. Орхон-Эне-Сай жазмаларында көк түрктөрдүн уруу башчы, кандары, баатырлары жолборсту ыйык (тотем) тутуп өлтүрбөгөндүгү катталган. «Манас» эпосунда мифтик апыртма түшүнүктө сүрөттөлгөн. Жолборстун эпикалык образы башкы каармандын тотеми катары милдет аткарат. Кыргыз элинде тотем жаныбардын этин жесе күч-кубат берет деген ишенимдин жашаары баатырдын энеси Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушунан байкалат. Эр жеткен Манас жоого киргенде жолборс да мифтик башка жандыктар менен кошо баатырды коштоп жүрөт. Мифология менен диндин айырмасына токтолсок, мифологиялык элестөөлөр жалпы уруулук, жамааттык мүнөздө болуп, ар бир жамаат мүчөсүнүн аң-сезимине жалпы, бирдей кирген, ал эми диний аң-сезим байыркы мифологиялык аңдоого караганда татаал болуп, өзүндө теологиялык жана догматикалык компоненттерди алып жүргөн жана индивидуалдаштырылып, коомдун ар бир мүчөсүнүн аң-сезиминде ар түрдүү көлөмдө жашаган. Ошентсе да, алгачкы жамааттык коомдун кийинки этаптарында коомдун жалпы социалдык жиктелиш нугунда культтук чөйрөдө адамдардын айырмачылыктары күчөйт, алсак, биз карап жаткан маселеде шамандар өзгөчө ритуалдарды, жөрөлгөлөрдү аткарып, дин өкүлдөрү башкаларга салыштырмалуу чоң көлөмдөгү мифологиялык маалыматтарды билишкен. Мындан мифологиянын көөнө дүйнөдөгү динден мурдагы алгачкы аң-сезим катары келерин, мифологиядан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн мин жылдыктарга созулганын баамдоого мүмкүн.

Тотемдик ишенимдер «Манастын» бардык бөлүмдөрүндө сюжеттин жалпы өнүгүү ыргагын бузбастан, кайра эпикалык башкы баатырдын образынын өзгөчөлөнтүп символдоштуруп турат. Архаикалык ой жүгүртүүнүн тотемдик түрүнүн мындай элементтери фольклордук чыгармалардын идеялык образдык түзүлүшүн толуктап, элдик түшүнүк менен үндөшүп баатырлардын эрдигин, кайраттуулугун, чыдамдуулугун айгинелейт. Борбордук Азиядагы байыркы түрк мамлекетинин тушунда да алп кара куш колдоочулук касиетке ээ болгонун атактуу кол башчы Күлтегинге коюлган таш эстелик ачык кабарлайт. Бул эстеликтеги адамдын баш кийиминин алдыңкы бетинде укмуштуу куштун сүрөтү түшүрүлүп, анын магиялык касиетке ээ экенин ачык чагылдырган. Манасчы С Орозбаковдун вариантында желмогуз, жабыр баян, кылыч куйрук баяс,

кызыл аюу саяс, маймыл дарек сыяктуу мифтик жандыктар саналат.

Эпостун архаикалык сюжетинин өнүгүүсүн көрсөтүүдө “Кожожаштагы” Суречки сымал мифологиялык кейипкерди сыпаттоодогу өзгөчөлүк, байыркы коомдун адамынын ой-жүгүртүүсүнөн кабар берет. Мындан “Кожожаш” эпосун көөнө доордун адамынын табиятка болгон көз карашын, кыргыз урууларынын аңчылык жашоосун чагылдырган типтүү чыгарма деп айтууга негиз бар экендиги көрүнөт.

“Фольклордогу аалам түшүнүгүнүн универсалдуулугуна байланышкан Ыйык теректин образынын эпостордо берилиши” деген төртүнчү параграфта байыркы адамдардын түшүнүгүндө архаикалык эпостордо орун алган мифологиялык дарак Байтерек дагы өзүнчө ааламдын модели катары каралган. Бул дарак дүйнөнүн түркүгү болуп аалам менен адамды байланыштыруу кызматын өтөйт. “Манас” эпосунда дүйнөлүк дарак катары Байтерек берилет. Дүйнөлүк дарак көөнө мифологиялык ойлом боюнча дүйнөнүн үч кабатын, б.а., асман, жер асты жана жер үстү дүйнөлөрүн бириктирип турат. Башкы каарман баатыр Манас дагы ушул сыяктуу көк менен жерди бириктирип турган тирөөч катары көрүнөт. Архетип түшүнүгү алгачкы вариант, түп нуска, көөнө уңгу дегенди билдирип, эпостун жаралышында уютку болгон негизги түшүнүктү, туюмду же башкы каарман “алгачкы” адамды билдирет. Манас баатырдын алгачкы образы дүйнөнү тиреген тирөөч даракка салыштырылса, каймана, образдуу салыштыруу болсо, Ыйык дарак түздөн-түз ааламдын тирөөчү, үч кабат дүйнөнү бириктирип турган жандуу борбор. Дүйнөлүк дарактын жалпы адамзаттык мифологияда, фольклордо эң көп версиялардагы образы жаратылган, ага дүйнөлүк диний мифологияда кеңири орун берилген. Байыркы түшүнүк боюнча асман менен жерди байланыштыргандан тышкары дарак мөмө берүү, адамдарды жана жаныбарларды тоюнтуу, жандуулардын өмүрүн улоо идеясын дагы чагылдырат. “Семетей” бөлүмүндө (С.Каралаевдин варианты боюнча) ички душмандардан качкан Каныкей, Семетей менен Чыйырдынын алып Букарга жол тартканда ыйык дарак - Байтерекке кайрылып, андан жардам сурайт. Байтеректин боорунан сүт чыгып, качкындар андан тоюнуپ, эс алышат. Мында эпосту жараткан эл тарабынан Байтеректин колдоочу эне катары мифопоэтикалык образы түзүлгөн десек болот.

Дүйнөлүк дарак жана анын ааламдагы орду идея жалпы адамзаттык мифтик аң-сезимде түптүү орногондугун көптөгөн дүйнө элдеринин мифологиялык-фольклордук чыгармаларынан көрүнөт. “Эр Төштүк” эпосунда дүйнөлүк дарак Чуктерек деп берилет.

Экинчи глава **“Эпостордогу салттуу көөнө мотивдердин калыптануусу жана туруктуу сакталышы”** деп аталып, үч параграфка ажыратылган. Аларда кыргыз эпосторундагы баатыр каармандын төрөлүшү, ага ат коюу, тез өсүүсү мотивдери, эпостордогу баатыр жана анын тулпарын

сыпаттоодогу ыкмалардын туруктуулугу, баатырдык үйлөнүү жана ал боюнча кыргыз, түрк-монгол эпосторундагы типологиялык окшоштуктар, адам жана жаратылыштын биримдиги, анын бузулушунун эпикалык чагылышы тууралуу талдоолор жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды.

“Кыргыз эпосторундагы баатыр каармандын төрөлүшү, ага ат коюу, тез өсүүсү мотивдери” деген биринчи параграфта түрктилдүү элдердин эпосторундагыдай эле «Манас» эпосунда да башкы баатырдын укмуштуу төрөлүүсү, ага ат коюу, адаттан тышкары тез өсүүсү, ылдам эрезеге жетүүсү дүйнөлүк фольклордук материалдарда өтө туруктуу кездешүүсү менен айырмаланат. Баатырдын өсүүсүнүн өтө тездиги, анын аз убакытта эле толук сапаттуу баатырдык абалга, жаш куракка жете калышы айрыкча жаралыш доорундагы архаикалык катмарлары өзгөрүүсүз, даана сакталган алтай, хакас, шор эпосторунда, якут олонхолорунда өзгөчө баёо эпикалык ойлоосунда баатырдын тез эле эрезеге жетип, элди эркиндикке алып чыгуусун каалаганын билдирип, баатыр, ажайып, артыкча касиеттерге ээ болгон адам экендигин баса белгилегиси келгендигинен да келип чыккан деген ойдобуз. Баатыр болуучу балага ат коюу - эпостогу салттуу сюжеттик мотивдин бир түрү. Жакыптын уулуна ат коюуда негизги варианттарда бала төрөлөр замат дубана пайда болуп; анын келечек тагдырын алдын ала айтып, «Манас» деп ат коёт. Ушундай эле мотив казактын «Көзүлкө менен Баян» эпосунда да кездешет, бешик тойдо уулга эл арасынан чыккан жүз жаштагы Ак-Сагал, кызга кемпир ат коёт. Бул биздин оюбузча баатырдык-архаикалык чыгармалар болуп эсептелген алтай, шор эпосторундагы («Алтын-Тойчи», «Алтын-Бизе», «Алтын-Сом») бала чоңойгондон кийин колуна айран алып, талаага чыгып, өзүнө ат коюп берүүчү адам издегенге окшош, адатта карыя адам келип, баатырга ат коюп, айранын ичет, же болбосо баатыр менен анын минүүчү аты экөө бири-бирине ат коюшкан мотивдерге салыштырганда бир кыйла кийин пайда болгон десек жаңылышпайбыз.

Эпикалык баатырдын адаттагыдан тышкары тез өсүүсү, ылдам эрезеге жетүүсү дүйнөлүк фольклордук материалдарда өтө туруктуу кездешүүсү менен да айырмаланат. Баатырдын өсүүсүнүн өтө тездиги, анын аз убакытта эле толук сапаттуу баатырдык абалга, жаш куракка жете калышы айрыкча жаралыш доорундагы архаикалык катмарлары өзгөрүүсүз, даана сакталган алтай, хакас, шор эпосторунда, якут олонхолорунда өзгөчө баёо эпикалык ойлоосунда жети атасынан бери элдин эркиндигин сактап келе жаткан өз коргоочусунун тез эле эрезеге жетип, элди эркиндикке алып чыгуусун каалаганын билдирип, баатыр, ажайып, артыкча касиеттерге ээ болгон адам экендигин баса белгилегиси келгендигинен да келип чыккан деген ойдобуз. Баатырдын тез өсүүсү «Манас» эпосуна да мүнөздүү, ал эпостун бардык варианттарында кездешкени менен анын өтө ачык белгилери айрыкча эпостун түштүк варианттарында сакталган. Аталган архаикалык мотив

эпостун алгачкы жаралышынан тартып эле жашап келе жаткан, узак убакыттардын сыноосунан өтүп, туруктуу, салттуу көөнө сюжеттик мотивге айланган көрүнүш болуп саналат.

“Эр Төштүк” эпосунун каралып жаткан маселеге байланыштуу архаикалык мотивдерине үнүлүү бир топ кызык материалдарды берет. Эпостун кыргыз элинде жөө жомоктук бир нече варианттары жана эпостук кенен варианттары бар. Ал эми казактардан жөө жомоктук кара сөз түрүндөгү версиялары жазылып алынгандыгы, тобол татарларынан жазылган кара сөз түрүндөгү варианты бар экендиги белгилүү. Ар бир версияда өз алдынча улам бир архаикалык-мифологиялык мотив “жарк” этип жүз берип калат. Эпостун түрк элдерине, тактап айтканда, кыргыз, казак жана түмөндүк татарларда орток, же фольклористтердин оошуу мектебинин өкүлдөрү атагандай “көчмө” сюжетке ээ болушу аны салыштыруу методу менен изилдөөгө кеңири жол ачат. Эпостордогу мифологиялык сюжеттер өтө ар түрдүү жана көп кырдуу. Кыргыз эпосторундагы мифологиялык сюжеттик элементтер жана мотивдер негизинен үч топко бөлүнөт, алар дүйнөнүн, ааламдын жаралышы, анын түрдүү абалдары, адамдын жана жаныбарлар дүйнөсүнүн келип чыгышы, жаратылыш менен жаныбарлардын колдоочу ээси бар экендиги жөнүндөгү мифтер. Эпостордо жогоруда көрсөтүлгөн бардык түрлөргө тиешелүү мифтик түшүнүктөр, окуялар бар. Ошондой болсо да эпосто жаныбарлар дүйнөсү тууралуу мифологиялык сюжеттер арбын. “Эр Төштүктө” баатыр менен кыяматтык дос болгон Конокбай балбан месопотамиялыктардын “Гильгамеш” эпосундагы Гильгамеш баатыр менен Энкиду дөөнүн достугун эске салат.

“Эпостогу баатыр жана анын тулпарын сыпаттоодогу архаикалык-көркөмдүк ыкмалардын туруктуулугу” деп аталган экинчи параграфта кыргыз эпосторундагы башкы каармандардын жана алардын минген тулпарларынын сыпатталышындагы көөнө мотивдер тууралуу сөз болот. Эпостордогу Аккула, Сарала, Көгала, Мааникер, Алгара, Чалкуйрук, Кылкара ж.б. башка баатырлардын аттарынан, дегеле жылкы баласынан айырмаланып турушат. Алар баатыр менен бир мезгилде туулуп, зарыл учурларда, кыйын кырдаалдарда элеринин ишенимдүү кеңешчиси жардамчысынын да милдетин аткарышат. Бул мотив тектеш элдерде да кеңири жайылган. Кыргыз эпосторунда баатыр менен анын атын ажыратып кароого мүмкүн эмес. Эпос айтуучулар тарабынан ооз ачып баатырды сүрөттөп баштаганда эле анын өз ысымы менен бирге минген аты шарт кошуп айтылат. Ат менен баатыр биригип бир денедей, бир максатты көздөп аттанган бүтүндүк катары келет. Философиялык мааниде алганда бул экөө Асман менен Жердей айкалышып, бир дүйнөнү түзүп турат. Бул бүтүндүк тили эң жакын тектеш, дили бир алтай эпосторунда да ушундай сыпатталат. “Манастагы” Коңурбайдын Алгарасы, Кыяздын Тооторусу

адамча сүйлөп ээсине айла-амал үйрөтөт. Ал эми аттын жашырын канаты болушу жана анын учушу, өтө ыраак аралыктарды кыска убакытта өтүшү эпикалык баатырдын образын идеализациялоодогу элдин учкул ой-кыялынын, аралыкты тез жеңүү жөнүндөгү тилегинен жаралган байыркы гипербоалык ык катары чыгат. Якут олонхолорундагы, алтай, хакас эпосторунда көрүнүштөр буга ачык мисал. Казак эпосу “Алпамыста” башкы баатырдын атынын колтугунда кош канаты бар. Канаттуу аттар түрк-монгол эпосторунда бирдей кездешүүчү көөнө мифологиялык кейипкерлер. Канаттуу аттын мифтик образы түштүк манасчыларынын айтуусунда Манастын Каккула, Көкөтөйдүн Мааникер, Конурбайдын Алгара, Шыпшайдардын Куубайтал, Чыңкожонун Кара аты ж.б.жаратылган. Кыргыз эпосторунда мифологиялык кейипкерлердин образдары кеңири катышып, сюжет курууда белгилүү роль аткарат жана эпостун архаикалуу табиятынан кабар берип турат. Каарман менен аттын диалогу алтай эпосунда кадимки көрүнүш болсо, кыргыз эпосу “Эр Төштүктө” да ошондой формада келери, баатырга бир өмүргө жолдош болгон аты ар дайым жардамга келери, кыйынчылыктарда кыйбай жанында болуп каралашары салттуу түрдө ырдалат. Баатырдын атынын аны менен бир мезгилде төрөлүшү, ага ат коюу, өзүнө багыштаган анын курал-жаракка ээ болушу, анын балалык чагы, тез өсүүсү жана алгачкы эрдиктери менен коштолот, бул кыргыз жана башка түрк-монгол эпосторундагы салттуу сюжет болуп саналат.

“Эпостордогу баатырдык үйлөнүү мотивинин кыргыз, түрк-монгол эпосторундагы жалпылыгы” деп аталган үчүнчү параграфта эпикалык чыгармаларда кездешүүчү, эпостун өзөгүн түзүп турган салттык сюжеттик мотивдердин ичинен эң ириси, байыркысы болуп баатырдын колукту издөөсү, үйлөнүүсү эсептелет. Мында эпикалык баатыр мифологиялык жандыктардын кыздарына үйлөнөт, буга биз карап жаткан эпостордон “Кожожаш” эпосундагы Молдожаштын кайберендин кызы Ашайранга үйлөнүшү, “Эр Төштүктө” Төштүктүн Көк дөөнүн көптөгөн тапшырмаларын аткаруу менен кызы Күлайымга, перинин кызы Айсалкынга үйлөнүшү, “Манас” эпосундагы Семетейдин пери кызы Айчүрөккө үйлөнүшү мисал. Баатыр менен кыздын жекеме-жекеге чыгышы, жеңип алышы, же колуктунун өз каалоосу менен күйөө тандоосуна Манас менен Кыз Сайкалдын эр сайышка чыгышы, Зулайканын өз эрки менен Кожожашты тандоосу ж.б. алсак болот. Ошондой эле көөнө эпостордун оозеки табиятына ылайык кийинки доорлордоа келип кирген турмуштук үйлөнүү салты, калың берип келин алуу сыяктуу салттар бар. «Манас», “Эр Төштүк” эпосторундагы күйөөнүн колукту менен жолугуусу, экөөнүн суроо-жооп айтыш формасындагы диалогу баатырдык үйлөнүү сыяктуу ири салттуу сюжеттик мотивдин составдык бир бөлүгү катары туруктуу кездешери анын башка кенже эпостордо да бар экендиги байкалат.

“Адам жана жаратылыштын биримдиги, анын бузулушу

“Кожожаш” эпосу боюнча)” деген төртүнчү параграфта табиятты сактоо, аны менен жуурулушуп жашап, гармонияда болуу идеясы берилген. Аңчылык доорун чагылдырган “Кожожаш” эпосунда адам менен жаратылыштын биримдиги жана айрым учурда алардын ортосундагы дисгармониянын келип чыгышы турмуштук кырдаалга байланыштуу каралат. Байыркы адамдын түшүнүгү боюнча жан-жаныбарлар да адамдар сыяктуу эле жашоого укуктуу, бул көөнө мыйзамды бузган адам жазасын алуу керек. Тотемдик түшүнүккө ылайык эпостогу борбордук өзгөчө орун Суречкинин образына бөлүнгөн, ал башка кейипкерлерге караганда архаикалуулугу менен айырмаланат. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында кайберендерге байланыштуу уламыш, баяндар арбын учурайт жана алардын жаралыш доору байыркы эне кудай мифологиялык башаттарынан өрүш алгандыгы байкалат. Эпостогу кайберендерге байланыштуу көөнө мотивдерди талдоо алардын урууну негиздөө, аны колдоо сыяктуу мифологиялык мүнөзгө ээ экендигин айгинелейт. Табият алдында анын боорундагы бардык жандыктар жашоого укум-тукумун көбөйтүүгө, сактоого укуктуу. Адамдар менен жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы шайкештикти сактоо жоопкерчилиги ан-сезимдин жогорку деңгээлине ээ болгон адамга жүктөлгөндүгү эпостун түпкү, башкы идеясын түзөт. Кайберендин каргышы менен аскада калып өлгөн аңчы тууралуу сюжет түрк-монгол элдеринин эзелки уламыштарында кеңири учурайт, бул адамзаттын башынан өткөргөн байыркы доорлордогу өтмүшүнүн бирдейлигинен, табияттан даяр азык таап жеген аңчылык доордогу турмушунан кабар берет. Биздин оюбузча, эпостун сюжети жаратылыштын прообразы болгон кайберендердин ээси Суречкинин айланасында түзүлгөн, эпостун кийинки доорлордогу өнүгүшүндө жана калыптанышында башка образдар менен улам толукталып жүрүп олтурган. Элибизде: “Чөптү кордосоң, көзгө зыян”, - деген макалда айтылгандай табиятта бардыгы шайкеш, баары керек, ашыкча нерсе жок, тескерисинче бир нерсенин жоготулушу экинчи бир нерсенин да жок болушуна алып келет. Жашоонун бул мыйзамын ата-бабаларыбыз терең түшүнүп, ыйык тутуп келгендигин аскада калган аңчынын тагдыры тууралуу баянда эскертилет. Мындан элдик оозеки чыгармачылыктын жогорку руханий, көркөм нарктагы зор таанып-билүүчүлүк касиетин, кыргыз урууларынын бүткүл интеллектуалдык кубатын ошол чыгырмаларда сактап келгендигин байкайбыз. Т.Жээнтаевдин айтуусундагы эпостун салттуу экспозициясында эле кайберендер Суречки менен Алабаштын чыгыш теги, жердеген жайлоосу баяндалат. Мында эпостун кайберендердин тарабынан туруп каралган позициясынан эле адамдын жаратылыштан өзүн бөлүп карабаган учурундагы архаикалык мотив чыга келет.

Үчүнчү глава **“Эпостордогу байыркы диндердин элементтеринин эпикалык мотив катары орун алышы”** деп аталып, өзүнчө бөлүктөргө

ажыратылган. Анда көөнө диний ишенимдер болгон тотемизм, шаманизм, теңирчиликке байланыштуу элдик түшүнүктөрдүн аталган эпостордо берилиши тектеш элдердин фольклоруна салыштырмалуу планда талданды, жыйынтыктар берилди.

“Тотемдик жана шамандык ишенимдерге негизделген түшүнүктөрдүн эпостордо берилиши” деген биринчи параграфта изилдөө объектиси катары исламга чейинки байыркы диндердин, атап айтканда, тотемизм, шаманизм диндеринин элементтеринин эпостун мифологиялык дүйнөсүндө кездешүүсүн каралды. Баатырдык эпос байыркы элдердин көркөм өнүгүүсүндө мифтен өнүп чыккан сөз өнөрүнүн байыркы формасы болуп саналат. Мындай мифтен элдик дастанга айлануу учурундагы ар түрдүү стадияларын белгилөөгө болот, алар маселен алгачкы, эзелки стадия жана типологиялык кийинки стадиялар. Биз иликтөөгө алган кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” биринчисине таандык болуп архаикалык мотивдерге бай, алардын ичинде диний мотивдер да туташ кездешип, улам мурункусунун айрым элементтери кийин келип кирген дин менен айкалышта жашай берген.

Азыркы убакытта деле кыргыз элинде, тектеш ислам дини институту менен бир катарда эле теңирчилик, тотемизм, шаманизм диндеринин элементтери жашап келүүдө. Кыргыз эпосторунда көп учурда мурунку диний түшүнүктөр улам кийинкилери менен аралашкан формада кездешкенин байкоого болот. Маселен тотемизм менен шаманизм диндеринин түшүнүктөрү, шаманизм менен ислам дининин аралашкан түшүнүктөрү теңирчилик менен исламдын аралашкан түшүнүктөрү бар. Бул, албетте, оозеки чыгармачылыктын табияты менен да түшүндүрүлөт. Ата-бабаларыбыз табиятка, отко, күнгө, айга, сууга сыйынып язычество динин туткандыгы, ошондой эле археологиялык изилдөөлөр менен тастыкталгандай, коңшу элдер менен алакага байланыштуу башка диний ишенимдердин да таасиринде (маселен буддизм, манихеизм) болгондугу байкалат. Мунун баары кийинки доорлордо ислам дининин кириши менен сүрүлүп ташталгандыгы белгилүү. Ошентсе да баштапкы диндердин айрым элементтери, ритуалдары али да болсо ислам дининин ритуалдарына аралаш сакталып колдонулуп жүргөндүгү маалым. Маселен шам жагуу, мазар деп эсептелген ыйык жерлердин ээси бар кабылданып, ал жердеги дарактарга ниет кылып, тилек айтып чүпүрөк байлоо, ошентип ыйык жер-сууларга зыярат жасоо, б.а. тиешелүү ритуалдарды аткаруу.

Тотемизм байыркы убакытта дүйнөдөгү көп элдерде кездешип, алардын фольклорунун калыпталышына өз таасирин тийгизген. Орхон-Энесай тексттеринде түрк элдери тарабынан тотем катарындагы урматталган жаныбарлар тууралуу айтылып анын ичинде бөрү да эскертилет. Бөрү тотеми “Манас” эпосунда дагы өз ордун тапкан. Башкы баатырды сыпаттоочу туруктуу эпитеттердин бири катары ошол көк жал, бөрү

аталышы берилет. Баатырды колдоочу чилтендер да бөрү болуп кубулушат. Манастын жаныбар атрибуттары тотемдик жандыктар көсөө куйрук көк бөрү, алп кара куш, жолборс болсо, мезгилдин өтүшү менен айрым тотемдик түшүнүктөр кыскарып, туруктуу эпитетке айланып калгандыгы көрүнөт.

Эпостордогу адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге ыйгарып, алардын кереметтүү күчүнө ынанган байыркы ишеним фетишизм деп аталып, эпостордо көөнө мотив катары орун алган. Алсак, “Манас” эпосунда калмак-кытайлардын Бурканга бутка сыйынышы кездешет, ошондой эле эри өлгөн аялдын тулга күйөөсүнүн кийимин жаап алып кошок кошуп олтурган салт фетишизмге негизделген. Мында тул өлгөн адамдын ордуна тутулган нерсе, анын жаны биротоло кеткенче айланып келип тура турган буюм катары эсептелген. Байыркы кыргыздардагы кут түшүнүгүн дагы фетиштик түшүнүк катары кароого болот. Далы көрүү менен келечектеги окуяны алдын ала айтуу дагы фетиштик ишенимге негизделген. Маселен “Манас” эпосунда далычы, анын маалымат берүүчү функциясы тууралуу маалыматтар кездешет. Жай таш түрк-монгол элдеринин фольклорунда фетиштик түшүнүк катары кеңири учурайт. Эпосто (“Манас”) аба ырайын, жыл мезгилин өзгөртүп жиберүүчү касиетке ээ болгон жайчылык өнөр, анын негизги предмети болгон жай таш жөнүндө байыркы мотив бар. Аталган мотив адамзаттын жаратылыш кубулуштарын өзүнүн шартына жараша өзгөртүп пайдалана билүү тууралуу ой-кыялынан, эңсөөсүнөн келип чыкканы түшүнүктүү. “Манаста” жайчылык өнөр аярларга тиешелүү болуп берилип, ажыдаардан билим алган Алмамбет баатыр бул өнөргө ээ болот. “Эр Төштүк” эпосунда адамдын жанынын башка нерседе болушу жөнүндөгү байыркы коомдун адамынын ой жүгүртүүсү, түшүнүгү камтылган. Буга ылайык Төштүктүн жанынын болот өгөөдө болушу, Чоюн кулак алптын жанынын же тынынын аркардын кардына бекитилген жети кучкачта болушу, “Жоодарбешимде” Темир кулак алптын жанынын алтын баштуу ак аркардын жумурундагы ак сандыкта жаткан алты кучкачта болушу эң көөнө адамзаттык анимисттик түшүнүктөрдөн. Элде көөнө доорлордо жанын коопсуз жерге бекитип койсо ал адам өлбөйт деген ишеним жашаган, мындан байыркы адамдын баёо түшүнүгүндөгү жанды объективдештирүү концепциясы келип чыккан, жандын денеден бөлөк жашоосу ушул таанымга негизделген десек болот. Арбак колдоо ишеними кыргыз элиндеги эң байыркы ынанымдардан. Ал эпостордо каарман кыйын кырдаалда калган мезгилде теңирден жардам сурап зарлаган мезгилде, арзуу-тилегин ишке ашыра албай кыйналган учурларда ага арбак, дүйнөдөн өткөн адамдын, көзгө көрүнүп келип жардам берүүсүнөн ачык көрүнөт. Буга “Манас” эпосунун “Семетей” бөлүмүндө Каныкейдин Тайтору тулпарды төлгө кылып чабуусундагы Манас баштаган баатырлардын карааны көрүнүп, тулпарды сүрөөсү, ж.б. учурлар айкын мисал. Арбактардын, колдоочулардын айрыкча күчкө ээ экендиги жана алар аркылуу баатырдык,

эрктүүлүк сыяктуу сапаттар башкы каармандарга таандык өзгөчөлүк менен сүрөттөлгөн. Мындай анимисттик көз караштар эпосто жөн гана катардагы архаикалык элементтер эмес, аны жандандырып турган өзүнчө образдарга өткөн.

“Эпостордогу теңирчилик дининин мотивдери” деген экинчи параграфта теңирге сыйынуу ишеними анимизм, фетишизм, тотемизм жана магия өңдүү элдик көөнө ынанымдар менен айкалышкан формада каралып жаткан кыргыз эпосторунда кеңири кездешери белгиленет. Ал азыркы учурда да кийинки ислам дининин элементтерине аралашкан түрдөгү ритуал, жөрөлгөлөрдө жыш учурайт. Теңир термини Борбордук Азия элдеринин эн байыркы мифологиялык фондуна таандык болуп, биздин эрага чейинки үчүнчү кылымда жана ага чейинки доорлордо хунну тилинде да кезигүү мүмкүндүгү белгиленип жүрөт. Теңир тууралуу элестөөлөр асман кожоюну, ээси тууралуу анимисттик ишенимдердге негизделип, көк анын өзү жана ал турган орун катары кабылданган. Ал адамдардын, уруунун, элдин тагдырын чечүүчү кудай катары түрк элдеринин фольклоруна мифтен башат алып кирген.

Көкө теңирдин кудуретине, жердин касиеттүүлүгүнө айрыкча ишенүү, алардын таасирине, күчүнө таянуу эпостордо айкын чагылдырылган. Ишенимге ээ болуп, бир нерсени далилдөө үчүн Көк теңир менен Жерди мисалга тартуу “Манас” эпосундагы бардык каармандардын турмушунда, эрдигинде кездешет (“Төшү түктүү жер урсун, төбөсү ачык көк урсун”, “Теңир уруп салганы” ж.б.). Теңирге сыйынуу, ага курмандык чалуу, тилек тилөө байыркы элдик жөрөлгө катары эпостордо орун алган.

Кыргыз эпосторунда аң-сезимдин бир формасы катары диний ишенимдердин камтылышы табигый көрүнүш. Дин изилдөөчү, этнограф Э. Тайлордун пикири боюнча бүткүл мифологиянын негизинде примитивдүү анимисттик дүйнөкараш жатат, андан бүткүл дин өзүнүн мазмунун алган. Ал эми этнограф-эволюционист Н.Харузин мифологиядан элдин диний ишенимдери үчүн башкы булакты көргөн, анткени мифологиялык материал культта колдонулат. Анын пикири боюнча алгачкы адамдын дүйнөкарашы катары мифологиясыз динди да түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Америкалык этнограф Д.Бринтон да мифология менен диндин тыгыз байланышын белгилеген. Биз карап жаткан эпостордо да мифтик түшүнүктөр менен диний ишенимдер кээде айкалышта, айрым учурда өз алдынча учурап, биздин күндөргө чейин сакталып жетип келди.

Кыргыз дүйнөтаанымындагы теңирчиликтин ордун изилдөөчү Ч. Өмүралиев абдан кеңири мааниде чечмелейт жана анын түпкү маанисин “тең” түшүнүгүнө байланыштырып карайт. Бул ааламдагы күн – түн, ак – кара, бар – жок, ич – сырт сыяктуу кош түшүнүктөргө негизделген. Мында теңирчилик цивилизация, андагы чексиз дүйнөкараш катары каралат (Өмүралиев Ч., 2012).

Теңирчилик азыркы түшүнүктөгү дин эмес, ал тотемизм, фетишизм, анимизм, политеизмдин белгилүү салттуу формаларында өнүккөн, бирок тарыхый себептерге байланыштуу монотеисттик динге өсүп жеткен эмес. Теңирчилик катып калган диний окуу эмес, тарыхый убакыттын өтүшү менен ал салттуу ишеним деңгээлинен мамлекеттик диндин деңгээлине чейин өнүккөн, андан соң магия-шаманизмдин деңгээлине чейин деградацияланган. Ал өзүндө адам менен жаратылыш чөйрөсүнүн трансценденттик реконструкциясын алып жүрүүчү ачык диний-философиялык көз караш катары чыгат. Азыркы учурда теңирчилик түрк элдеринин ичинде либералдык ислам жана илимий дүйнөкараш менен тыгыз чырмалышкан. Теңирчилик деп азыр элдүүлүк, ата-бабанын, тоолуктардын, чөлдүктөрдүн салтын сыйлоо, түрктөрдүн культсуз, мекемесиз эркин дин тутуусун түшүнүшөт. Жогоруда каралган эпостордун сюжеттик тутумунда кездешкен байыркы архаикалык ишенимдер адаптацияланып, жаңы диний системалар менен синтезге кирген. Азыркы учурда теңирчилик түрк элдеринин ичинде либералдык ислам жана илимий дүйнөкараш менен тыгыз чырмалышкан. Теңирчилик деп азыр элдүүлүк, ата-бабанын, тоолуктардын, чөлдүктөрдүн салтын сыйлоо, түрктөрдүн культсуз, мекемесиз эркин дин тутуусун түшүнүшөт, маселен, ыйык жерлерди, ата арбакты сыйлоо. Жогоруда каралган эпостордун сюжеттик тутумунда кездешкен байыркы архаикалык ишенимдер адаптацияланып, жаңы диний системалар менен синтезге кирген. Диндердин алгачкы формалары анын ичинде масштабдуу теңирчилик ишеними таза диний көз караш болбогон, башкача айтканда, мифологиядан толук бөлүнүп чыга элек болгон деген пикирдебиз, ал эми мифология алгачкы адамдарда ан-сезимдик деңгээлде болуп, ага адамдар чындык катары ишеним менен түз мамиле жасашкан. Теңирчилик дини мифтик ан-сезимдин деңгээлинде байыркы доорлордо пайда болуп, убакыттын өтүшү менен улам кийинки доорлордо абстракттуу ой жүгүртүүнүн деңгээлине көтөрүлгөн. Бир кудайга, Көк Теңирге ишенүү, ага тилектерин айтуу элдик ан-сезимде туруктуу орун алып, эстутумдан фольклордук чыгармачылыкка өтүп, көркөм чагылдырыла баштаган жана да каралып жаткан кыргыз эпосторунан өз ордун тапкан.

Мифология менен диндин айырмасына токтолсок, мифологиялык элестөөлөр жалпы уруулук, жамааттык мүнөздө болуп, ар бир жамаат мүчөсүнүн ан-сезимине жалпы, бирдей кирген, ал эми диний ан-сезим байыркы мифологиялык андоого караганда татаал болуп, өзүндө теологиялык жана догматикалык компоненттерди алып жүргөн жана индивидуалдаштырылып, коомдун ар бир мүчөсүнүн ан-сезиминде ар түрдүү көлөмдө жашаган. Ошентсе да, алгачкы жамааттык коомдун кийинки этаптарында коомдун жалпы социалдык жиктелиш нугунда культтук чөйрөдө адамдардын айырмачылыктары күчөйт, алсак, биз карап жаткан маселеде шамандар өзгөчө ритуалдарды, жөрөлгөлөрдү аткарып, дин

өкүлдөрү башкаларга салыштырмалуу чоң көлөмдөгү мифологиялык маалыматтарды билишкен. Мындан мифологиянын көөнө дүйнөдөгү динден мурдагы алгачкы аң-сезим катары келерин, мифологиядан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн мин жылдыктарга созулганын баамдоого мүмкүн.

“Кыргыз эпосторунун архаикалык поэтикасы” деген төртүнчү главада эпостордогу салттуу сакталып келген, анын поэтикасынын өзөгүн түзгөн көөнө туруктуу көркөм сөз каражаттарынын эпос айтуучулар тарабынан колдонулушу тууралуу сөз болду.

“Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы” деген биринчи параграфта алмустактан бери келе жаткан элдик көркөм туундуларда эстетикалык багытта эволюциялык өсүп-өнүгүү болуп келгендиги белгиленет. Оозеки жашап, массалык чыгармачылыктын көрүнүшү болгон фольклордо анын ичинде эпос жанрында башаттык деңгээлде архаикалык поэтика сакталып калган. Көп кылымдык өнүгүү процессинде эпостордун поэтикалык деңгээли элдин көркөм табитинин өсүшү менен улам жаңы табылгалар менен толукталып да жүрүп олтурган. “Манастын” ыр түзүлүшүндөгү байыркылык ырдын муун өлчөмү, уйкаштыгы, строфалык курулушу ж.б. традициялык формалардан даана байкалат. Эпикалык чыгармалардын көркөм сөз каражаттарынын ичинен троптун жөнөкөй түрлөрү салыштыруу жана эпитет кеңир колдонулат. Көркөм сөз каражаты катары бөрүнүн аты каармандардын ысымдарынын ордуна колдонулган учурлар эпосто көп кездешет, Манас баатырды поэтизациялоочу салттуу архаикалык саптарга: “Муруну тоонун кырдачтай, муруту чөлдүн камыштай”; “Көзүн көрсөң буткулдай, көрүнгөндү жуткудай” ж.б. келтирүүгө болот. Алар бийик поэтикалык табылгалар: “Алтын менен күмүштүн, ширөөсүнөн бүткөндөй, асман менен жериндин, тирөөсүнөн бүткөндөй” ж.б. айтымдар залкар манасчынын көпчүлүккө белгилүү болуп калган туруктуу сыпаттамалары. Алтай эпосу “Маадай-Карада” да баатырдын портреттик мүнөздөмөсүндө ушуга үндөшүп келген поэтизация байкалат. Баатырдын гиперболизацияланып сүрөттөлүшү жогорудагы “Манас” эпосундагы башкы баатырдын атам замандан келе жаткан архаикалык туруктуу сыпаттамасынын өзөгүнө дал келип турганы ачык байкалат. Бул түрк тилдүү элдердин эпикалык ой жүгүртүүсүнүн табиятынын тамырлаш экендигин, типтүүлүгүн көрсөтөт. Баатырды жолборс, бөрү, бүркүт сымал жапайы жырткычтарга, кушка салыштыруу аны коркунучтуу, сүрдүү көрсөтүүгө багытталган мифтик идеализациялоочу мотивдерге байланыштуу. Мисалдардан байкалып тургандай, мифологиялык эпостордогу баатырдын образы мифтик кудайдын образынан али ажырай электеги калыптанышын көрсөтүп турат деген ойдобуз, буга анын коркунучтуу, бөтөнчө боёктор менен берилиши күбө.

Эпосто көркөм троптун жөнөкөй түрлөрү болгон салыштыруу, эпитеттерден тышкары анын кийинки доорлорлогу эпикалык ойлоонун

эволюциясына байланыштуу келип чыккан метафоралар да кездешет, бирок алардын тутумунда да архаикалуулуктун элементтери сакталып калганы байкалат. “Манас” эпосунда кийинки доорлордо келип кирген сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерселердин окшоштугуна карай колдонулуучу метафоралар кездешет. Каармандардын турдүүчө кулк-мүнөзү, маанайы “алгыр бүркүт өңдөнүп”, “каараргандан-түнөрүп”, “жалындап күйгөн өрт болуп”, “чечекейи чеч болуп, чеч кап менен бир болуп” ж.б. сыяктанган метафоралар аркылуу көрсөтүлөт.

Эпостун XIX кылымда Ч.Ч.Валиханов аты белгиленбеген манасчыдан жаздырып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө Манас баатыр: “Кабагы бийик, өңү саз, / Эңгечер бойлуу эр Манас. / Каны бир кара, бети көк, / Боору чаар, сырты көк, / Мына жалы көк ала, сарыгер эле. / Баатыр Манас сурасаң / Көкжал дөбөт бөрү эле”, [188.87] – деп сыпатталат. Мындагы “каны кара, бети көк”, “жалы көк ала”, “көкжал бөрү” деген сыпаттоолор өтө көөнө болуп адамзаттын алгачкы көркөм ой жүгүртүүсүнөн кабар берет, байыркы баатырлардын колдоочусу көк бөрү болуп, аны тотем катары тутунганы ачык көрүнүп турат. Бул таризде окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, М.Борбугуловдордун эпостун көөнө поэтикасы эзелки дүйнөтаанымдын үлгүлөрүн көрсөтүп турары тууралуу пикирлерине толук кошулуу максатка ылайыктуу. Эпостогу мындай маанилик, мазмундук каражаттар анын көркөм формасы менен шайкеш келип, айкалышкан кооз гармонияны түзгөнү тексттен көрүнөт.

Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гипербола эпостун поэтикасындагы байыркы башкы каражат болуп саналат. Гиперболалар каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүндө, тулпар, буудан аттарды сыпаттоодо, кейипкерлердин укмуштуу эрдик иш-аракеттерин баяндоодо, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдө кеңири пайдаланылат. Маселен, “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар”, “бетинен беш байпактык түк чыгып”, “чаткаягы Чаткалдай, жүрүп кетсе чатына, жүктүү төө баткандай”, “муштай-муштай кара таш, таноосуна кирип-чыгып калды дейт”, “чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай” ж.б. Ал эми баатырдын курал-жарактары, “асмандан түшкөн алты курчтун” сыпатталышында архаикалык поэтизациялоо арбын кездешет.

Эпосто кыргыз салттуу ыр түзүлүшүндөгү бардык уйкаштыктын түрлөрү бар: кайчы уйкаш, эгиз, аттама, аксак, туташ уйкаш. Ыр сабынын аягындагы уйкаш менен катар сап башындагы уйкаштык – аллитерация менен түрмөктүн (строфанын) аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулат, түрмөктүн ичинде уйкашпай калган бир да сөз жок. Маселен, Ч.Валиханов жазып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө тулпарды сүрөттөөдө төмөнкүдөй саптар кездешет: Кабыргада калкан бар, / Кан жайласа кебелбес. / Куйругунда кудук бар, / Кулан суулап түгөтпөс [Манас. Көкөтөйдүн ашы. Ч. Валиханов жазып алган үзүндү. – Бишкек, 1995. - 21- б.].

Мында саптардын башындагы “к” тыбышынын кайталанып келиши аркылуу аллитерация түзүлдү, саптардын өзүнчө бир ыргакка салынып, уйкаштыкка негизделиши эпосту угууну жеңилдетет. Эпостун “Семетей” бөлүмүндөгү Каныкейдин Тайторуну чабышында Манас баатырдын арбагына жалынып турган жеринен алсак: Аркалап гана тонду кийгизбей, / Азапты тартып жүргөнчө, / Атаганат дүнүйө, / А дүйнө кеткен Манастын / Ата экенин билгизбей [Манас. Эпос. С.Каралаевдин айтуусунда. – Фрунзе, 1984. - 48-б.]. Каралган мисалда сап башындагы “а” үндүү тыбышына негизделген ассонанс колдонулду. Мындай мисалдарды салттуу поэтиканын үлгүсү катары эпостун текстинен тыгыз кездештирүүгө болот.

“Манас” эпосунун, жалпы эле эпосторубуздун тили байыркылык белгилерин сактаган классикалык эпостун үлгүсүндө болуп, көркөм сөз каражаттары, троптор менен бир катарда стилистикалык каражаттардын бири катары эскирген лексиканы, анын ичинде архаизмдерди алып жүрөт, эпосторду изилдөөдөгү комплекстүү мамиле жасоо принцибине ылайык алар азыркы кыргыз лексикологиясынын изилдөө объектиси катары күн тартибинде турат.

“Эр Төштүк” эпосунун архаикалык поэтикасы” деген экинчи параграфта “Эр Төштүк” эпосунун мифологиялык табиятына ылайык анын поэтикасын бул планда иликтөө берилди. Архаикалык поэтика эпостун өзөгүн түзгөн критерийлерден болуп, анын тулкусунда катмарланып, ширелип калгандай элес калтырат. Көркөм сөз каражаттарында архаикалык ыкма, салттуу сыпаттоолор, чегеленген туруктуу айтымдардын орун алышы тыгыз. Эпостун В.В.Радлов жазып алган вариантында да, С.Каралаев айткан вариантта да салттуулук деңгээлге жеткен туруктуу айтымдар бирдей кездешет: каармандын арып-чарчаганы “каны калып бир кашык, эти калып көк жашык”; Төштүктүн агаларын тапканда аларды тоюндурганы “Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып”; баатырдын жөө тез жүрүшү “басканына мал жетпей, желгенине жел жетпей”; баатырдын буулукканы “урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппай”; табияттагы молчулук, мол түшүм, байгерчилик “алмасы чирип көң болгон”; Элемандын, Төштүктүн узак жолго аттанышы “жел өтпөс торко кийди дейт, желбеген жорго минди дейт”; Чалкуйруктун тез чуркашы “көрүнгөндө көрүнүп, көрүнбөсө Чалкуйрук, көк түтүн болуп бөлүнүп”; өтө кыска убакыт аралыгы “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча”; каармандын өрөпкүп корккону “билегинен сап кетти, жүрөгүнөн кап кетти” ж.б. туруктуу айтымдар менен сыпатталат. Кыргыз эпосторунун поэтикасына, ыр уйкашына мүнөздүү аллитерация кубулушу “Эр Төштүктө” да тыгыз сакталган. Эпостогу архаикалык-мифологиялык салыштыруулардын тобу биригип келип гиперболалык поэтиканы түзгөн учурлары арбын.

“Кожожаш” эпосунун архаикалык поэтикасы” деп аталган үчүнчү параграфта эпостун мифологиялык башаттары “Мал сойгон менен иши жок”

[Кожожаш. Эпос. – Бишкек, 1997], - деген саптардан аңчылык доорундагы, мал чарбачылыгы менен дыйканчылык али баштала элек мезгилдеги жапайы жаныбарларды атып, тутуп жеп жан сактаган алгачкы жамааттык түзүлүш сүрөттөлгөндүгүнөн ачык көрүнөт. Кожожаш мергендин Суречкинин артынан түшүп кууган эпизодун сүрөттөөдө көркөм гиперболизациялоо орун алган, кыргыз жергесиндеги көптөгөн бийик аска-зоолуу тоолор саналып, аңчы ошонун баарын жөө артып чуркап кайберенди кууганы баяндалат. С.Конокбаевде Кожожаш алп адам болуп, “саадагы жарты өгүз териси, майлыгы чаар өгүздүн териси”, “он эки куран мойногу зорго чыккан таманы”, аткан кийиги сан миңге жеткен, “он жолу оңко тургузган” мергенчи катары сүрөттөлөт. Каармандардын диалогдору коркутуу, сурануу, ант берүү түрүндө болуп, көркөм троптордон укмуштуу-кереметтүү жөө жомокторго да мүнөздүү салыштыруу, гиперболалар колдонулат: Уй көрүнбөс тумандан, / Улар атып бергеним.../ Ай көрүнбөс тумандан, / Аркар атып бергеним ж.б. “Кожожаш” эң көөнө, мифологиялык мүнөздөгү белгилери ачык көрүнгөн байыркы аңчылык эпосу болуп, табият фонундагы адам, анын жаратылыштагы жан-жаныбарлардын сакталышы, жашоосу үчүн жоопкерчилиги сыяктуу жалпы адамзаттык маселени козгойт, адам менен кайберендердин колдоочуларынын байланыштары тууралуу байыркы адамдардын элестөөлөрүн, аңдоолорун көркөм чагылтат, эпосто мифологиялык, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктук, эпикалык белгилер ширелишип келип анын архаикалык өзөгүн түзүп турат.

Каралып жаткан кыргыз эпосторунун тили байыркылык белгилерин сактаган классикалык эпостун үлгүсүндө болуп, көркөм сөз каражаттары, троптор менен бир катарда стилистикалык каражаттардын бири катары эскирген лексиканы, анын ичинде архаизмдерди алып жүрөт, эпосторду изилдөөдөгү комплекстүү мамиле жасоо принцибине ылайык азыркы кыргыз лексикологиясынын изилдөө объектиси катары күн тартибинде турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ КОРУТУНДУСУ

Кыргыз эпосторундагы (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш”) мифологиялык-архаикалык сюжеттерди, көөнө мотивдерди жана каарман-кейипкерлерди алардын мифопоэтикалык, конфессионалдык чагылуусуна байланыштырып изилдөө төмөнкү жыйынтыктарга алып келди.

➤ Архетип инсанды үйрөнүүгө, ал аркылуу коомду, жалпы цивилизацияны үйрөнүүгө багытталган окуулардын, билимдердин негизин түзгөн түшүнүктөрдөн болуп, орто кылымдарда бул түшүнүк адамзаттык таанып-билүүлөрдүн башат образы катары колдонулгандыгы белгилүү. Иликтөөгө алынган кыргыз эпосторунда, жалпы эле тектеш түрк-монгол элдеринин эпосторунда баатырдын, анын тулпарынын укмуштуу төрөлүшү, курал-жарактарынын белгисиз жактан келиши (маселен “Манастагы” асмандан түшкөн алты курч) сыяктуу мифтик, архетиптик мотивдер,

белгилер учурайт. Кыргыз фольклору, анын ичинен эпостору баатырдык мифтерге өтө бай келип, Эр Төштүк, Кожожаш, Манас, Семетей, Сейтек, Жоодарбешим, Көкүл, Жаныш, Байыш сыякуу баатырлардын жеке турпатына байланышкан мифтик башаттары, касиеттери сакталып калган, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктордогу айрым персонаждар да ушундай башталмаларга, мүнөзгө ээ. Манас баатырдын архетиптик образы мифтен башат алып, хаосту, башаламандыкты жеңип, дүйнөнү иреттөөчү каарман катары келет. Эпостун көптөгөн доорлор оозеки айтылып келген узак жолунда баатырдын образы улам кийинки доорлордун талабына ылайыкташып, жердик адамга айланганын баамдоого болот.

➤ Кыргыз фольклорундагы мифологиялык образдар зооморфтук жана антропоморфтук түспөлдө болуп – дүйнө көрүнүшүн, турмуштук касиетин, өздүк сапаттарын сыйкырлап, кереметтеп, таандыктап, айбанаттарга, канаттуу- перенделерге, ал гана эмес адам түспөлүндөгү жандыктарга табынууларды пайда кылган. Кыргыз мифологиясында анимисттик аң-сезимдин орун алган тажрыйбасында демонологиялык системага кирген образдар өзгөчө орунду ээлейт. Алар кыргыз эпосторунда – желмогуз, алп дөө, алп кара куш, ажыдаар, албарсты, пери, жез тырмак, кайып, арбак, кайберен, өңдүү персонаждарда учурайт.

➤ Дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгындагыдай эле кыргыз фольклорунда, анын ичинде кыргыз эпосторунда да мифтик, легендалык сюжеттер орун алган, алар ар түрдүү жана көп кырдуу. Биз карап жаткан эпостордо аалам, анын түзүлүшү, жаныбарлар дүйнөсү, жер-суу, жан-жаныбарлардын ээси (духтары) тууралуу мифтер арбын кездешет. Жалпы эле баатырдык эпостун алгачкы формаларын жана келип чыгышын изилдөө дүйнөлүк адабияттын тарыхынын башаттарына алып барат, ошондуктан аталган багыттагы изилдөөлөрдө эң көөнө каармандар, архаикалык эпикалык сюжеттер каралат.

➤ Адамзаттын узак калыптануу тарыхында мифтик персонаждар коркунуч, ачуулануу, иренжүүнүн инстинктивдик реакциясынан тартып так жана ажырымдалган түшүнүктөргө чейинки узак өнүгүү жолун басып өткөндүгү белгилүү. Алардын ушул өңдөнгөн этаптык калыптануусун кыргыз эпосторунан да байкоого болот. Адамзат коомунун көп жактарына табу катары тыюу салынган мифологиялык түшүнүктөр адамдын терс таасир этүүчү күчтөр менен күрөшүүсүндө жардам берип, анын жаратылышка карата мамилесин жөнгө салып турган. Буга мисал катары эпостордогу мифтик персонаждардан дөөлөрдүн образы алсак болот, алар эпостун эволюциялык өнүгүүсүндө акырындык менен мифтик желмогуздун баштапкы касиеттерин жогото баштайт. Мында мифологиялык образдын тарыхый трансформациясы болгондугу байкалат. Маңдайда жалгыз көзү бар бир укмуштуу дөө Адамдук, Макел-Малгун жана башка дөөлөр тууралуу сюжеттерде манасчылар мифтик кейипкерлерди архаикалык салттуу

айтымдарды пайдалангандыктары байыркы адамдардын дүйнө таанымында көөнө элестердин сакталып, эпостун катмарларына сиңип калгандыгы байкалат.

➤ Эпостогу чарбачылыкка байланыштуу мифтерге жер иштетүүнү, түшүмдүн мол болушун камсыз кылган каарман Баба-Дыйкандын, кол өнөрчүлүк боюнча укмуштуу курал-жарак жасоочу Бөлөкбай устанын окуялары кирет. Мындан тышкары «Манас» эпосунда жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан көптөгөн мифтер бар. Аларга алп кара куш, кылыч куйрук баяс, кызыл аюу саяс, маймыл дарек, жабыр баян, Манастын тайганы Кумайык, кушу Акшумкар, учуп жүрүүчү, сүйлөй турган аттар ж.б. кирет. Мындай мифтер эпосто кеңири кездешип, алар эпостун өзөк окуялары менен жуурулушуп, эпостун көркөмдүк деңгээлин, архаикалуулугун көрсөтүп турат.

➤ “Манастагы” Арууке, Айчүрөк, “Кожожаштагы” Суречкинин кызы Ашайран аңчылык доордогу мифологиялык түшүнүктөн, ишенимден келип чыккан байыркы образдар. Айчүрөктүн образы жомокчулар тарабынан улам реалдаштырылып, жердик аялга айлангандыгын көрүүгө болот, бирок андагы архаикалык катмарлануулар рудимент катары эпостун тулкусунда сакталып кала берген. Эпостогу мифологиялык образдардын дагы бири - Ороңгу, ал Каңгай канышасы, баатыр аял. «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарында бар. Эпосто Ороңгунун согуш жортуулдарында эпикалык душмандын кол башчы баатырлары менен катары аты аталат. Кула бээ тулпары бар, “Оюктун боюн жердеген, ойроттон киши жеңбеген” белгилүү баатыр делет. Анын образында байыркы адамдардын корккон үчүн сыйлаган түшүнүгү берилген, жапайы адам деген маанидеги кейипкер.

➤ Кыргыз эпосторундагы мифтик персонаждардын эпикалык дүйнөтааным мыйзамченемдерине ылайык чыгарманын архаикалуулугун далилдөөчү орду бар. Эпостогу антропоморфтук, жандыктар, метаморфозалар тууралуу мифтик түшүнүктөр биздин байыркы ата-бабаларыбыздын дүйнөгө көз карашын мүнөздөөгө ачык мисал боло алат. Башкы каармандардын, мифтик кейипкерлердин образдарынын чыгармалардын өнүгүп, калыптануусунда типтүүлүк деңгээлине жетиши, эпостордун варианттарында узак тарыхый доорлордо салттуулуктун чегинде бирдей сакталып келүүсүнүн негизги сырларынын бири десек болот. Эпос айтуучулардын улам кийинки доорлордогу дүйнө кабылдоосуна ылайык мифтик мотивдердин акырындап деградацияланышы байкалат жана көптөгөн мифтик персонаждар баштапкы касиетинен ажырап реалдуу турмуштагы кадимки кейипкерлерге өтүүсү көрүнөт. Ошентип, кыргыз эпосторунда көркөм-эстетикалык тарабы аны айтуучулардын эстутумунан мифологиялык элементтерди улап сүрүп чыгып олтуруп, алардын трансформацияланышынын натыйжасында негизинен көркөмдүк функцияларды аткаргандары гана сакталып калган деп белгилөөгө болот.

➤ Архаикалык-баатырдык эпостордо баатырдын же башка каармандардын өлүп кайра тирилиши – кадимки көрүнүш. Эпикалык ойлоонун алгачкы мезгилиндеги элдин баёо аң-сезиминде бул реалдуу жашоодон (турмуштан) сырткары болсо да эпосту жаратуучулар эл сүйгөн баатырды тирилтүү менен ак иштин акыйкаттын, жеңилбестигин көрсөтүүсү, эл камын жеген баатырды бир өмүр менен чектегиси келбегендигин билдирген. Ал эми терс каармандардын тирилтилиши менен карасанатайлыкты, душманды жеңүү канчалык оор экендиги берилет. Төштүктүн чачылган сөөгүн таппай, Чалкуйрук тайганга айланып шимшилеп жүрүп, бир томугун эле таап алып, аны жутуп жиберип, кайра чыгарганда Төштүк баштагыдай баатыр болуп калыбына келет.

➤ Эпостордогу мифтик жаныбарлардын мүнөздөлүшүндөгү жалпылык мотивдерд кароодо мифтик сюжеттердин тематикасы ар кыл, алар жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, адамдар жана алардын түрдүү аракеттери туурасындагы окуялар менен баяндалары эскертилет. Эпостордогу мифологиялык жандыктарга, маселен “Манаста” жабыр баян, кылыч куйрук баяс, ажыдаар, асанаш, алп кара куш (зымырык куш) ж.б. кирсе, “Эр Төштүктө” алп кара куш, ажыдаар, “Кожожашта” кайберендер Суречки, Алабаш кирет. Мындан сырткары “Манас” жана “Эр Төштүк” эпосторунда учуучу, сүйлөөчү аттар бирдей кездешет. Негизинен алп кара куш мында жер түбүндөгү дүйнө менен жер үстүн байланыштырып туруучу көпүрө катары кызмат өтөйт. Калган мифтик жандыктар эпостордо аты аталып, жырткычтык белгилерине, зор көлөмүнө көңүл бурулуп, учкай баяндалат. Кыргыз эпосторундагы архаикалык сюжеттик мотивдерде дүйнө түзүлүшү тууралуу байыркы түшүнүктөр сакталып калган.

➤ Мифология менен диндин айырмасына токтолсок, мифологиялык элестөөлөр жалпы уруулук, жамааттык мүнөздө болуп, ар бир жамаат мүчөсүнүн аң-сезимине жалпы, бирдей кирген, ал эми диний аң-сезим байыркы мифологиялык андоого караганда татаал болуп, өзүндө теологиялык жана догматикалык компоненттерди алып жүргөн жана индивидуалдаштырылып, коомдун ар бир мүчөсүнүн аң-сезиминде ар түрдүү көлөмдө жашаган. Ошентсе да, алгачкы жамааттык коомдун кийинки этаптарында коомдун жалпы социалдык жиктелиш нугунда культтук чөйрөдө адамдардын айырмачылыктары күчөйт, алсак, биз карап жаткан маселеде шамандар өзгөчө ритуалдарды, жөрөлгөлөрдү аткарып, дин өкүлдөрү башкаларга салыштырмалуу чоң көлөмдөгү мифологиялык маалыматтарды билишкен. Мындан мифологиянын көөнө дүйнөдөгү динден мурдагы алгачкы аң-сезим катары келерин, мифологиядан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн мин жылдыктарга созулганын баамдоого мүмкүн.

➤ Тотемдик ишенимдер «Манастын» бардык бөлүмдөрүндө сюжеттин жалпы өнүгүүсүндө эпикалык башкы баатырдын образынын өзгөчөлөнтүп

турат. Ак шумкар, Кумайык, көк бөрү, жолборс, алп кара куш Манастын тотеми болуу менен баатырлардын түпкү тегинин тотемдик символу катары кездешет. Ал эми мифтик жандыктардын образдары бир топ белгилери, аткарган кызматы жагынан түрк-моңгол элдеринин эпостук чыгармаларында негизинен бирдей, окшош. Жабыр баян, кылыч куйрук баяс – эпостун С.Орозбаков айткан вариантында өтө күчтүү жырткыч жаныбарлар катары эскертилет, алар Алоокенин укмуштуу багындагы башка мифологиялык жандыктардын - кызыл аюу саяс, маймыл даректердин катарында саналат.

➤ Фольклордогу аалам түшүнүгүнүн универсалдуулугуна байланышкан Ыйык теректин образынын эпостордо берилишине токтолсок, байыркы адамдардын туюмунда архаикалык эпостордо орун алган мифологиялык дарак Байтерек дагы өзүнчө ааламдын модели катары каралган. Бул дарак дүйнөнүн түркүгү болуп аалам менен адамды байланыштыруу кызматын өтөйт. “Манас” эпосунда дүйнөлүк дарак катары Байтерек берилет. Дүйнөлүк дарак көөнө мифологиялык ойлом боюнча дүйнөнүн үч кабатын, башкача айтканда асман, жер асты жана жер үстү дүйнөлөрүн бириктирип турат. Даракка сыйынуу анын тазартуучу, тилекке жеткирүүчү касиети тууралуу ишеним жогорудагы мисалдарда белгиленгендей алгачкы доорлордон тартып эле адамдын аң-сезиминен орун алгандыгы байкалып турат. Дүйнөлүк дарак жана анын ааламдагы орду тууралуу идея жалпы адамзаттык мифтик аң-сезимде түптүү орногондугун көптөгөн дүйнө элдеринин мифологиялык-фольклордук чыгармаларынан көрүнөт. “Эр Төштүк” эпосунда да бул тема борбордук орунду ээлейт. Эпосто дүйнөлүк дарак Чуктерек деп берилет жана башкы каарман Төштүктүн тагдырындагы бурулуш моменттердин бардыгы ушул даракка байланыштуу болот.

➤ Эпостордогу салттуу көөнө мотивдердин калыптануусу жана туруктуу сакталышында башкы баатырдын ата-тегин, алардын тарыхын баяндоодон башталган түрктилдүү элдердин эпосторундагы салттуу көрүнүштүн кыргыз эпосторунда да сакталары эскертилет. Алар баласыздык, баатырдын эрдик көрсөтүүсү; үйлөнүүсү ж.б. Башка түрк тилдүү элдердин эпосторундагыдай эле кыргыз элинин улуу «Манас» эпосунда да башкы баатырдын укмуштуу болуп төрөлүү мотиви борбордук ролду ойнойт. Кыргыз эпосторундагы башкы каармандардын жана алардын минген тулпарлары баатыр менен бир мезгилде туулуп, зарыл учурларда, кыйын кырдаалдарда элдеринин ишенимдүү кеңешчиси жардамчысынын да милдетин аткарышат. Бул мотив тектеш элдерде да кеңири жайылган. Эпостордогу баатырдык үйлөнүү мотиви эпикалык чыгармаларда кездешүүчү, эпостун өзөгүн түзүп турган салттык сюжеттик мотивдердин ичинен эң ириси, байыркысы болуп, экзогамдык нике, баатырдын башка элден, алыс жактардан үйлөнүүсү мотиви эпостун мифологиялык өзөктөгү туундудан эпостук сапатка өсүп чыккандыгынан кабар берип турат.

➤ “Адам жана жаратылыштын биримдиги, анын бузулушу (“Кожожаш”

эпосу боюнча)” деген төртүнчү параграфта адам жаратылыштын бир бөлүгү катары жаралып, табият койнунда анын орду өзгөчө экендиги белгиленет. Бул, албетте, адамзаттын аң-сезимдин жогорку формасына эгедер экендиги менен байланыштуу. Мындай артыкчылык өз кезегинде башка жан-жаныбарларга, өсүмдүктөр дүйнөсүнө, дегеле курчап турган чөйрөгө карата жоопкерчиликти да талап этери белгилүү. Ушул ой түпкү аң-сезимдик деңгээлде байыркы адамдын көкүрөгүндө уялап келгендиги “Кожожаш” эпосундагы анын тулкусу менен кызыл жип болуп өткөн идеяда, табиятты сактоо, аны менен жуурулушуп жашап, таттуу мамиледе гармонияда болуу идеясында таамай-так берилген. Байыркы адамдын түшүнүгү боюнча жан-жаныбарлар да адамдар сыяктуу эле жашоого укуктуу, бул көөнө мыйзамды бузган адам жазасын алуу керек.

➤ Кыргыз эпосторунда көөнө диний ишенимдер эпикалык мотив катарында көркөм чагылдуусун тапкан. Азыркы убакытта деле кыргыз элинде, тектеш ислам дини институту менен бир катарда эле теңирчилик, тотемизм, шаманизм диндеринин элементтери жашап келүүдө. Кыргыз эпосторунда көп учурда мурунку диний түшүнүктөр улам кийинкилери менен аралашкан формада кездешкенин байкоого болот. Маселен тотемизм менен шаманизм диндеринин түшүнүктөрү, шаманизм менен ислам дининин аралашкан түшүнүктөрү теңирчилик менен исламдын аралашкан түшүнүктөрү бар. Жаралгандан тартып көптөгөн доорлор оозеки жашоо менен кыргыз эпосу катмарланууга дуушар болгон. Анда алгачкы коомдогу окуялар, андан кийинки доорлордогу окуялар, соңку тарыхый окуялар, коомдук аң-сезимде изин калтырган өзгөрүүлөр улам бир катмарды түзүп, баштапкы ядро болгон баатырдын мифке айланган эрдигинин айланасында топтоло берип, азыркы учурда зор мифологиялык, тарыхый-баатырдык эпоско айлангандыгын байкоого болот. Ата-бабаларыбыз табиятка, отко, күнгө, айга, сууга сыйынган. Мунун баары кийинки доорлордо ислам дининин кириши менен сүрүлүп ташталгандыгы белгилүү. Ошентсе да баштапкы диндердин айрым элементтери, ритуалдары али да болсо ислам дининин ритуалдарына аралаш сакталып колдонулуп жүргөндүгү маалым. Тотемизм – алгачкы уруулук коомдогу диний ишенимдердин байыркы формасы, анын негизги өзөгү адамдын, уруунун келип чыгышын, тегин жаныбарлар, өсүмдүктөр менен байланыштуу түшүндүрмөсүн түзөт. Кийинчерээк уруулук коом ыдыраган соң тотемдик түшүнүктөр да солгундаган. Тотемизм байыркы убакытта дүйнөдөгү көп элдерде кездешип, алардын фольклорунун калыпталышына өз таасирин тийгизген.

➤ Эпостордогу адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге ыйгарып, алардын кереметтүү күчүнө ынанган байыркы ишеним болгон фетишизм эпостордо көөнө мотив катары орун алган. Алсак, “Манас” эпосунда калмак-кытайлардын Бурканга бутка сыйынышы кездешет,

ошондой эле эри өлгөн аялдын тул, б.а. адамдын сөлөкөтүнө окшотуп жасалган жыгачка өткөн күйөөсүнүн кийимин жаап алып кошок кошуп олтурган салт фетишизмге негизделген. Мында тул өлгөн адамдын ордуна тутулган нерсе, анын жаны биротоло кеткенче айланып келип тура турган буюм катары эсептелген. Байыркы кыргыздардагы кут түшүнүгүн дагы фетиштик түшүнүк катары кароого болот. Далы көрүү менен келечектеги боло турган окуяны алдын ала айтуу дагы фетиштик ишенимге негизделген. “Манас” эпосунда далычы тууралуу, анын маалымат берүүчү функциясы тууралуу маалыматтар кездешет. Ал эми төлгөчү, жайчынын аскердик жортуулдагы стратегиялык кызматы да чоң мааниге ээ.

➤ Кыргыз эпосторунда диний-культтук түшүнүктөр өз ордун тапкан. Көөнө кыргыз элинин мифологиялык аң-сезиминде теңирге сыйынуу ишеними анимизм, фетишизм, тотемизм жана магия өңдүү элдик көөнө ынанымдар менен айкалышкан формада каралып жаткан кыргыз эпосторунда кеңири кездешет. Ошондой эле кийинки ислам дининин элементтерине аралашкан түрдөгү ритуалдар, жөрөлгөлөр жыш учурайт. Теңир тууралуу элестөөлөр асман кожоюну, ээси тууралуу анимисттик ишенимдердге негизделип, көк анын өзү жана ал турган орун катары кабылданган. Ал адамдардын, уруунун, элдин тагдырын чечүүчү кудай катары түрк элдеринин фольклоруна мифтен башат алып кирген. Көкө теңирдин кудуретине, жердин касиеттүүлүгүнө айрыкча ишенүү, алардын таасирине, күчүнө таянуу эпостордо айкын чагылдырылган.

➤ “Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы алмустактан бери келе жаткан элдик көркөм туундуларда эстетикалык багытта эволюциялык өсүп-өнүгүү болгон. Оозеки жашап, массалык чыгармачылыктын көрүнүшү болгон фольклордо анын ичинде эпос жанрында башаттык деңгээлде архаикалык поэтика сакталып калган. “Манас” эпосунда айтуучулар тарабынан пайдаланылган поэтикалык каражаттар кыргыз поэзиясындагы, элдик оозеки көркөм чыгармачылыктагы поэзиянын муундар тарабынан чегеленип өнүктүрүлгөн, өркүндөтүлгөн каражаттары болуп саналат. Эпосто кыргыз салттуу ыр түзүлүшүндөгү бардык уйкаштыктын түрлөрү бар. “Эр Төштүк” эпосунун архаикалык поэтикасы мифтен башат алган, көп кылымдык убакыт сыноосунан өткөн, эпос айтуучулардын муундары тарабынан чегеленген поэтика болуп саналат. Бул эпостун поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. “Кожожаш” эпосунун поэтикалык түзүмүнүн түрдүү деңгээлдеринде кездешкен архаикалык элементтер аңчынын эрдик сапаттарын даңазалоодо колдонулат. Аңчылык доордо кадыресе көрүнүш болуп эсептелген кубулуштар кийинки доорлордо көркөм апыртылган нерсе катары кабыл алына баштаган. Көркөм түзүмдүн элементтери - образдуу сүрөттөө, салыштыруулар, эпитеттер, гипербола эпостогу идеализациялоо максатына баш ийдирилген.

Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер боюнча изилдөөдө алынган жалпы натыйжалар төмөнкүлөр:

1. Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү - ал пайда болгондон тартып архаикалык, мифологиялык белгилерди алып жүрүүчү улуттук көркөм система экендиги көрсөтүлдү;

2. Кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык эпостордун элдин аң-сезиминин эволюциялык өнүгүү жолундагы абстракттуу ой-жүгүртүүнүн туундусу, байыркы дүйнөтаанымдын көп кырдуу моделин камтыган аң-сезимдин бөтөнчө бир көрүнүшү катары көркөм чагылышы жана кыргыздын улуттук аң-сезиминдеги көөнө философиялык ой-толгоолордун маңызы катары кездешүүсү “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторунун мисалында далилденди;

3. Архаикалык мифологиялык образдар жана мотивдердин, байыркы диндик, конфессионалдык идеялар жана концепциялардын кыргыз эпосторунун пайда болуусунда анын поэтикасына жана улуттук аң-сезимге, алардын калыптанышында жана өнүгүүсүндө маанилүү таасирин тийгизгендиги, салттуу сакталышы аныкталды;

4. Мифологиялык, байыркы диндик мотивдерди, сюжеттерди, образдарды кароо оозеки көркөм сөз өнөрүндө ата-бабанын дүйнө моделин түзүүгө, байыркы кыргыздардын адам баласынын жогорку руханий маңызы тууралуу түшүнүгүн чагылдырууга жардам берери ачылып берилди;

5. Кыргыз фольклорунун, анын ичинде кыргыз эпосторунун жогорку деңгээлдеги жетишкендиги жана көркөмдүүлүгү анын архаикалык мифологиялык жана диний-үрп-адаттык дүйнөсүнүн байлыгы жана ар түрдүүлүгү, конфессионалдык идеяларынын көз караштарынын жандуулугу менен шартталары көрсөтүлдү;

6. Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпостордун архаикалык мотивдери түрдүүчө берилери, кыргыз фольклорунда аталган мотивдердин көркөм чагылышы фантастикалык, сыйкырдуу жана башка табияттын реалдуу эмес кубулуштары, түрдүү сырдуулуктар менен байланышкандыгы белгиленди;

7. Табиятты сактоонун табу, үрп-адат катары мааниси, андагы тотемисттик элестөөлөрдөгү идеологиялык негиздердин болушу далилденди.

Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаика-мифологиялык катмарлар [Текст] / Г.Т.Жамгырчиева. – Бишкек: Бийиктик, 2014. - 168 б.

2. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева. – Ош: Кагаз ресурстары, 2015. – 305 б.

3. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” эпосунун Кытайда изилденишинин айрым өзгөчөлүктөрү [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // ОшМУнун жарчысы / Профессор Ж. Шериевдин 70 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын эмгектери. – 2004. - №3. - 144-148-бб.

4. Жамгырчиева, Г.Т. Эпостордогу баатырдын укмуштуу төрөлүүсү архаикалык мотив катарында (“Манас” эпосу боюнча) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Социальные и гуманитарные науки. - 2009. - № 3-4. - С. 243-248.
5. Жамгырчиева, Г.Т. Түштүк манасчыларынын чыгармачылыгындагы архаикалык мотивдердин сакталышындагы айрым маселелер [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // ОшМУнун жарчысы. – 2009. - №6. - 38-40-бб.
6. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ош МУнун жарчысы. – 2009. - №6. - 40-42-бб.
7. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы адам жана жаратылыш маселеси [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ош МУнун жарчысы. – 2010. - №4. – 80-83-бб.
8. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы түш көрүү мотивинин сюжеттик өнүгүүдөгү ролу [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ош МУнун жарчысы. – 2010. - №4. – 85-89-бб.
9. Жамгырчиева, Г.Т. Архаические мотивы в эпосе “Манас” [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Изденис. Поиск. - Алматы, 2010. - № 1(2). - С. 200-205.
10. Жамгырчиева, Г.Т. Архаикалык эпостогу баатырды сыпаттоонун айрым өзгөчөлүктөрү [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2012. - Атайын чыгарылыш. - 440-445-бб.
11. Жамгырчиева, Г.Т. Проблемы изучения архаических мотивов эпоса “Манас” в сравнительно-историческом плане [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Вестник ОшГУ / Материалы международной научно-практической конференции посвященной 70 летию проф. К. Матикеева. - Ош, 2012. - С.113-117.
12. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” эпосундагы мифологиялык персонаждардын сюжеттин өнүгүшүндөгү орду [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ош МУнун жарчысы. – 2012. - №4. - 50-56-бб.
13. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” эпосундагы баатырдык үйлөнүү архаикалык мотив катарында [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Вестник ОшМСУ / “Мамлекеттик тил – улуттун уңгусу” деген аталыштагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. - 2014. - №3. - 159-166-бб.
14. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” эпосундагы байыркы диний түшүнүктөрдүн архаикалык мотив катары кездешүүсү [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ош МУнун жарчысы. - 2014. - №2. – 11-16-бб.
15. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” жана “Шахнаме” – архаикалык мифологиялык башаттар [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы / “Манас” жана “Шахнаме”: Борбордук Азия жана Иран элдеринин руханий маданиятынын жана эпикалык чыгармачылыгынын туу чокусу” аттуу эл аралык илимий конференциянын материалдары. – 2014. - Атайын чыгарылыш. – 37-39-бб.

16. Жамгырчиева, Г.Т. Мифтик жана жомоктук сюжеттеги каармандардын эпостордо сыпатталышы (“Манас” эпосу боюнча) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Вестник ОшГУ / Актуальные вопросы образования, науки, культуры и роль университетов в устойчивом развитии и расширении международной интеграции: материалы международной научной конференции посвящённой 75-летию ОшГУ. - Ош, 2014. – 17-19-бб.
17. Жамгырчиева, Г.Т. “Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // ОшМУнун жарчысы / С.Каралаевдин 120 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. - 2015. - №4. - 35-40-бб.
18. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы эненин архаикалык образынын берилиши [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // ОшМУнун жарчысы. - 2015. - №4. - 40-43-бб.
19. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы теңирчилик дининин мотивдери [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // “Юнусалиев окуулары–2015”: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Бишкек: Улуу тоолор, 2015. - 249-253-бб.
20. Жамгырчиева, Г.Т. Мифтик сюжеттердин кыргыз жана тектеш элдердин эпосторунда берилиши [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // “Айтматов окуулары – 2015”: эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Бишкек: Турар, 2015. - 438-442-бб.
21. Жамгырчиева, Г.Т. Улуу манасчылардын уламалуу байыркы өнөрү жана эпостогу архаикалуулук [Текст] / Г.Т.Жамгырчиева // Тил жана котормо. - Үрүмчү, 2015. - № 04. - 117-122-бб.
22. Жамгырчиева, Г.Т. “Кожожаш” эпосунун архаикалык поэтикасы [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // ОшМУнун жарчысы. - 2015. - №4. - 67-71-бб.
23. Жамгырчиева, Г.Т. Аалам түшүнүгүнө байланышкан Ыйык теректин образынын кыргыз эпосторунда берилиши [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы / Улуу манасчы С.Каралаевдин феномени: залкар манасчы С.Каралаевдин 120 жылдык юбилейине арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. - 2015. - Атайын чыгар. - 60-63-бб.
24. Жамгырчиева, Г.Т. Архаическая поэтика мифических образов дивов в кыргызском эпосе “Манас” [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Молодой ученый. – Казань, 2016. - № 3(107). – С. 1081-1083. <http://elibrary.ru/item.asp?id=25452906>
25. Жамгырчиева, Г.Т. Архаическая поэтика дракона в кыргызских эпосах [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Проблемы науки. – Иваново: изд-во ООО «Олимп», 2016. - № 2 (44). – С.133-135. <http://elibrary.ru/item.asp?id=25605114>
26. Жамгырчиева, Г.Т. Мировое дерево как архаический мотив в кыргызском эпосе [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Молодой ученый. – Казань:

изд-во ООО «Молодой ученый», 2016. - № 4(107). - С. 1081-1083.
<http://elibrary.ru/item.asp?id=25652375>

27. Жамгырчиева, Г.Т. К вопросу архетипа в кыргызском эпосе (на примере эпоса «Манас») [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Проблемы науки. – Иваново: изд-во ООО «Олимп», 2016. - № 2(44). – С.130-132.
<http://elibrary.ru/item.asp?id=25602862>

28. Жамгырчиева, Г.Т. Архаические образы дев богатырш в кыргызском эпосе (по эпосу “Манас”) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., изд-во. «Проблемы науки», 2016. - № 04(87), ч. II. – С. 1081-1083.
<http://elibrary.ru/item.asp?id=25948012>

29. Жамгырчиева, Г.Т. Архаические мотивы в кыргызском эпосе “Эр Тёштюк” [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Современные инновации: теоретический и практический взгляд: материалы международной научно-практической конференции. – М., 2016. - №3. – С.40-44.
<http://elibrary.ru/item.asp?id=25683484>

30. Жамгырчиева, Г.Т. Мифтик жандык Кумайыктын кыргыз эпосундагы архаикалык мотив катарында берилиши [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Alatoo akademik studies. - 2016. - №3. - 28-32-бб.

31. Жамгырчиева, Г.Т. Жай таш – “Манас” эпосундагы архаикалык мотив катарында [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Alatoo akademik studies. – 2016. - №4. - 131-135-бб.

32. Жамгырчиева, Г.Н. Чудесное рождение и быстрый рост героя как архаический мотив в кыргызском эпосе [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Молодой ученый. – Казань: изд-во. ООО «Молодой ученый», 2016. - №9 (113). - С. 1267-1071. <http://elibrary.ru/item.asp?id=25964530>

33. Жамгырчиева, Г.Т. Оживление богатыря как архаический мотив в кыргызском эпосе (по эпосу “Манас”) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева // Молодой ученый. – Казань: изд-во ООО «Молодой ученый», 2016. - № 10 (114). - С. 1451-1453. <http://elibrary.ru/item.asp?id=26164127>

Жамгырчиева Гулина Төлөбаевнанын “Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча)” темасында 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илиминин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: эпос, архаикалуу сюжет, архетип, мифология, фольклор, мотив, байыркы диндер, тотемдик түшүнүк, салттуулук, мифологиялык кейипкер, поэтика, көөнө дүйнөтааным, эпостордогу стадиалдык катмарлануу.

Изилдөөнүн максаты - фольклордук, мифопоэтикалык контекстте байыркы архаикалык, мифологиялык, диний мотивдердин кыргыз эпосторунда көркөм чагылуусун ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы көөнө эпикалык чыгармалар, атап айтканда, “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору алынды, алар сюжеттик тутумунда мифологиялык мотивдерди жоготпой сактап биздин күндөргө жеткиришти.

Изилдөө предмети - кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдердин көркөм чагылышынын спецификасы, улуттук дүйнөтаанымдагы орду.

Изилдөө методдору көөнө кыргыз эпосторун Сибирь ареалындагы түрктилдүү эпикалык чыгармалар менен текстологиялык мазмундагы салыштырма-типологиялык, тарыхый талдоого негизделди.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз эпосторунун байыркы мифологиялык катмарларын изилдөөдө кыргыздардын коомдук аң-сезиминин түптөлүшүндөгү алардын ролу жана ордуна кеңири басым жасалды.

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдарын фольклор боюнча илимий изилдөөлөрдө, жогорку окуу жайларында фольклорду окутууда, миф жана фольклорго, эпикалык архаикага арналган лекциялык курстарды окууда, факультативдерди, атайын, элективдик курстарды өтүүдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жамгырчиевой Гулины Толобаевны на тему: “Архаические мотивы в кыргызском эпосе (на материале эпосов “Манас”, Эр Тёштюк», «Кожожаш)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: эпос, архаический сюжет, архетип, мифология, фольклор, традиционность, мотив, древние религии, тотемические понятия, тенгрианство, мифологический персонаж, поэтика, древнее мировосприятие, стадийные напластования в эпосе.

Цель исследования – раскрыть на фольклорном, мифопоэтическом контексте изображение древних архаических, мифологических, религиозных мотивов в кыргызском эпосе.

Объект исследования – древние эпические произведения кыргызского устного народного творчества: “Манас”, “Эр Тёштюк”, “Кожожаш”, которые дошли до наших дней, сохранив и неутеряв мифологические мотивы в сюжетном составе названных эпосов.

Предмет исследования – специфика художественного отражения архаических мотивов в кыргызских эпосах и их место в национальном миропознании.

Методы исследования – обоснованы в проведении анализа текстологического содержания с использованием сравнительно-типологического и исторического методов кыргызского древнего эпоса с тюркоязычными произведениями Сибирского ареала.

Научная новизна исследования – в исследовании древнейших мифологических пластов кыргызского эпоса сделан обширный акцент на роль и место их в формировании общественного сознания кыргызов.

Область применения результатов исследования: материалы работы могут быть применены в исследованиях фольклорной поэтики, в изучении фольклора в вузах, в проведении лекционных курсов по эпической архаике.

SUMMARY

of the research dissertation of Gulina Tolobaevna Zhamgyrchieva on the topic: “The archaic motives in the Kyrgyz epic (based on the epics of “Manas”, “Er Toshtuk” and “Kozhozhash”)” for the degree of doctor of philology in the specialty of 10. 01. 09 - folklore

Keywords: epic, archaic plot, archetype, mythology, folklore, tradition, style, ancient religions, totemic notions, traditional, mythological character, poetics, ancient worldview, bedding in the epic.

The aim of the research - to reveal and show on folklore, mythological and poetical context of artistic depiction of the archaic, mythological, ancient religious concepts in the Kyrgyz epic.

The object of study - the Kyrgyz epics of folklore “Manas”, “Er Toshtuk”, “Kozhozhash”, which occupy a worthy place in the national art system and preserve the core of the specific consciousness of the Kyrgyz people.

Research subject - artistic reflection of archaic motifs in the Kyrgyz epics and their place in the national cognition of the world.

Research methods – justified in conducting textual analysis using comparative- typological, historical and comparative methods, as well as the method of variability.

The scientific novelty of the study – the archaic motifs in the Kyrgyz epic, their mythological beginning, their role and place in the formation of public consciousness have been investigated in the Kyrgyz folklore for the first time.

Application of research results: research materials can be used in studies of folklore poetics, while learning folklore at higher educational institutions and delivering lectures devoted to the myths and folklore, archaic epic, as well as in implementing optional subjects and elective courses.

